

ИСТОРИЯ АНТИЧНОГО МИРА И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

в университетах Украины

К 40-летию кафедры истории древнего мира
и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Харьковское областное историко-археологическое общество

ИСТОРИЯ АНТИЧНОГО МИРА И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В УНИВЕРСИТЕТАХ УКРАИНЫ

**К 40-летию кафедры
истории древнего мира и средних веков
ХНУ имени В. Н. Каразина**

Тезисы докладов
Международной научной конференции
(Харьков, 25–26 октября 2018 г.)

Харьков
ООО «НТМТ»
2018

УДК 94(100)+902/904](082)

ББК 63.3(0)я4+63.4я43

И90

Редакторы: *С. Д. Литовченко, С. Б. Сорочан*

Редакционная коллегия: *К. Ю. Бардола, А. Н. Домановский,*

С. В. Дьячков (отв. редактор), А. П. Мартемьянов,

О. А. Ручинская, И. П. Сергеев, А. Н. Токарев

Дизайн обложки: *С. Э. Кулинич*

Издается по решению:

Ученого совета исторического факультета

Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

(протокол № 7 от 31.08.2018 г.).

И90 История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.) — Харьков : ООО «НТМТ», 2018. — 150 с.

ISBN 978-617-578-289-7

В сборнике тезисов рассматривается широкий круг актуальных проблем античной, византийской и средневековой истории, археологии, историографии, а также истории науки. Значительное место занимают результаты исследований археологических памятников. Сборник отражает современные тенденции развития антиковедения, медиевистики, византистики, исторической науки в целом.

Для историков, археологов, преподавателей и студентов гуманитарных факультетов университетов, всех интересующихся историей и археологией.

УДК 94(100)+902/904](082)

ББК 63.3(0)я4+63.4я43

ISBN 978-617-578-289-7

© Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2018

© Харьковское областное историко-археологическое общество, 2018

СОДЕРЖАНИЕ

История и культура античного мира

Акимов А. Б. (<i>Харьков</i>). О роли ветеранов в провинциальной жизни Дакии	8
Вар'ян О. О. (<i>Запоріжжя</i>). Еволюція громадянства у Стародавніх Афінах	12
Вахрамеева Г. В. (<i>Київ</i>). Деметра Елевсінська на Боспорі (VI—I ст. до н. е.).....	16
Вус О. В. (<i>Львов</i>). Последний бой императора Траяна Деция Августа	20
Гуменний В. Л. (<i>Львів</i>). Р. Eurhr. і окремі проблеми римської військової присутності на території Сирії впродовж першої половини III ст. н. е.	24
Зелинский А. Л. (<i>Киев</i>). Птолемей III и иронический подтекст эпитета «Филолог»	28
Кириченко М. И. (<i>Харьков</i>). «Савары», «саврики» и «сварики» античных источников как возможный прообраз этнонима «северяне»	31
Котенко В. В. (<i>Полтава</i>). Проблеми атрибуції херсонеської кераміки з полісів Північно-Західного Причорномор'я.....	35
Литовченко С. Д. (<i>Харьков</i>). Цицерон на Востоке: гибель Республики	39
Нефедов К. Ю. (<i>Харьков</i>). Лисимах и Деметрий Полиоркет: благочестие против царского культа.....	41
Петречко О. М. (<i>Дрогобич</i>). Львівський період науково-педагогічної діяльності С. Я. Лур'є.....	45
Пилипчук Я. В. (<i>Киев</i>). Саки в Индии	48
Походнякова А. С. (<i>Харьков</i>). К вопросу о возникновении государственности у набатеев.....	53

Ручинская О. А. (<i>Харьков</i>). К вопросу о праздновании Парфений и Дионисий в Херсонесе.....	56
Рябко А. О. (<i>Харків</i>). Мусичне виховання в полісах Північного Причорномор'я.....	60
Сергеев И. П. (<i>Харьков</i>). К вопросу о предпосылках принятия Constitutio Antoniniana в Римской империи.....	62
Тодоров И. (<i>Велико Тырново</i>). Современные исследования по истории древней Фракии — основные направления в процессе развития	64
Янко А. Л. (<i>Полтава</i>). Рід Спурінна в соціально-політичній історії етрусків	67
Tsetskhladze G. R. (<i>Oxford</i>). Darius Crossing the Sea: The Achaemenid Factor in the Bosporan Kingdom.....	71

Проблемы истории западноевропейского средневековья

Вашук Л. В. (<i>Київ</i>). Его-наративи як джерело дослідження історії Франції ранньомодерного часу.....	78
Демчук С. А. (<i>Київ</i>). Таємна вечерея у нідерландському мистецтві пізнього середньовіччя: єдність чи різноманіття.....	81
Дьячков С. В. (<i>Харьков</i>). Фактория Чембалло в системе генуэзских владений в Крыму XIV—XV вв.....	84
Дятлов В. О. (<i>Чернігів</i>). Проблеми історії європейського суспільства Середньовіччя і раннього Модерну в творчості В. К. Піскорського.....	88
Емельянова Н. О. (<i>Харьков</i>). Влад Дракула. Роль личности в истории румынского Средневековья.....	92
Кариков С. А. (<i>Харьков</i>). Конфессиональные преобразования в аспекте формирования земельной государственности Саксонии XVI в.....	94
Ковальова С. Г. (<i>Миколаїв</i>). Середньовічне міське право як складова європейського феодального права.....	98
Лиман С. И. (<i>Харьков</i>). История права германских племён в творчестве профессора Харьковского университета А. И. Палюмбецкого (1811–1897).....	102
Ціватий В. Г. (<i>Київ</i>). Викладання міжнародно-політичної та дипломатичної історії європейського середньовіччя в університетах України: інституціональні традиції та сучасний контекст.....	106

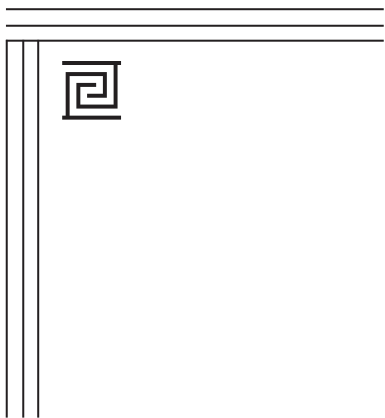
Чепіженко В. В. (<i>Одеса</i>). Річард II та титулована знать Англії: креації 1376, 1385, 1397 рр.....	110
---	-----

История Византийской империи

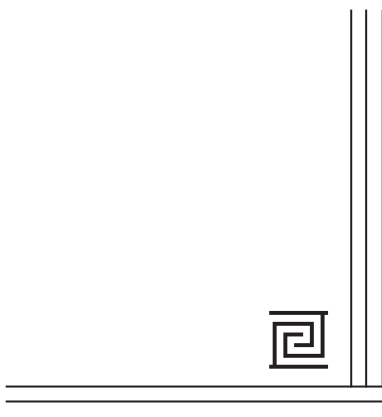
Авдикович Р. М. (<i>Львів</i>). Дискусії про «візантинізм» і галицьке сакральне мистецтво міжвоєнного періоду на сторінках львівської періодики	114
Болгов Н. Н. (<i>Белгород</i>) О роли византийской знати в завоевании Боспора.....	119
Болгова А. М. (<i>Белгород</i>) К вопросу о хронологии жизни Энея Газского	121
Домановська М. Є. (<i>Харків</i>). Читання, переклад, тлумачення: візантійське джерелознавство як складова практичних занять у Харківському університеті (середина XIX — початок XX ст.)	123
Домановський А. М. (<i>Харків</i>). Арабський динар проти візантійського соліда: до питання про причини і датування монетних реформ Абд аль-Маліка (685–705) та Юстиніана II (685–695 / 705–711).....	128
Луговий О. М. (<i>Одеса</i>). Візантія та королівство Італія у X ст.	132
Майко В. В. (<i>Симферополь</i>). Раннесредневековый Крымский тюркский рунический алфавит. Постановка проблемы.....	136
Могаричев Ю. М. (<i>Симферополь</i>). К истории изучения «пещерных городов» Таврики: А. С. Уваров и его неизданный очерк об археологических памятниках Горного Крыма	140
Сорочан С. Б. (<i>Харьков</i>). Как одарили Киевскую княгиню Ольгу в Константинополе?.....	144
Алексеенко Н. А. (<i>Симферополь</i>). К истории византийского монашества (сфрагистический аспект)	147

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО МИРА

О роли ветеранов в провинциальной жизни Дакии

Александр **АКИМОВ** (Харьков)

К. и. н., КУ «Школа искусств», директор, akimov70@ukr.net

Особенности положения Дакии, пограничной, окруженной варварами провинции, привели к особой роли в ней военных — как действующих, так и поселившихся здесь после увольнения в отставку римских ветеранов. Ветераны составляли в Дакии значительную прослойку населения и, пользуясь полученными от государства привилегиями, могли претендовать на положение одной из ведущих социальных групп провинции. Они являлись надежной опорой центральной власти в провинциях, были носителями римского влияния в социальной, культурной и экономической сферах. Вполне естественным было и участие ветеранов в провинциальных органах местного самоуправления, однако о том, насколько активным было участие вышедших в отставку воинов в муниципальной администрации провинции, единого мнения у исследователей не сложилось. Поэтому изучение вопроса о роли римских ветеранов в провинциальной жизни Дакии, в том числе и об их роли в местном самоуправлении, позволит существенным образом расширить представление об обществе этой провинции в целом.

Почетный статус, правовые и социальные привилегии, материальные преимущества фактически превращали ветеранов и членов их семей в особое сословие, стоявшее на одном уровне с декурионами и игравшее весьма важную роль в провинциях. Поощряя поселение ветеранов в провинциях, римское правительство заботилось о создании здесь слоя преданных империи романизированных граждан, которые были надежной опорой императорской власти. Кроме того, получив причитающиеся им вознаграждение и льготы, ветераны могли обзавестись крепким хозяйством, что способствовало общему подъему провинциальной экономики.

Заселяя Дакию ветеранами, римское правительство преследовало не только оборонные и экономические цели. Тяжелейшие римско-дакийские войны привели к опустошению страны и к сознательной ликвидации существовавшей там местной административной и социальной системы. Вместо нее необходимо было создать иную систему, подобную той, которая существовала в других римских провинциях. Основу социальной системы должны были составить римские граждане, активно переселявшиеся в Дакию из различных областей империи и, особенно, ветераны.

Участие в органах местного самоуправления было для римского гражданина одной из лучших возможностей самовыражения, удовлетворения характерного для римлян стремления к достижению почестей на

политическом поприще. Кроме того, избрание в число городских магистратов открывало для ветерана и его потомков путь в ряды муниципальной аристократии. Возможна и более практическая цель — использование положения магистрата для реализации своих торгово-экономических интересов. Разумеется, какая-то часть ветеранов, уже пожилых (за 45–50 лет) и уставших за годы службы людей могла и не стремиться взять на себя новые обязанности, но это скорее нетипично для империи того периода.

Для вхождения в состав муниципальной администрации, как уже отмечалось, требовалось уважение и доверие гражданской общины, а также сравнительно высокий уровень достатка. Нужно было соответствовать определенному имущественному цензу. Материальное положение ветерана во многом зависело от успешной военной службы. Размер денежного вознаграждения при выходе в отставку был небольшим, а земельный участок, получаемый ветераном, позволял надеяться, в лучшем случае на положение среднего землевладельца. Будущее материальное благополучие отставного военного определялось тем, какую сумму он сумел накопить за службу.

Размер жалования, которое получали воины римской армии, был весьма солидным, особенно для тех, кто сумел достичь командных должностей. В римской Дакии более трети известных нам ветеранов (56) в период службы относились к иммунам, принципалам или к офицерскому составу воинских частей. Среди них 7 центурионов, 8 декурионов алы, префект когорты.

Кроме того, довольно значительное число ветеранов — 15, даже сумели достичь должностей, позволявших им войти во всадническое сословие. За годы службы такие ветераны вполне могли накопить необходимые средства для будущей гражданской жизни. При удачном стечении обстоятельств, эти бывшие воины могли, выгодно вложив накопленную сумму в землю или иное предприятие, достигнуть значительного материального благополучия. Состояние ряда ветеранов было, видимо, достаточно велико и позволяло претендовать на различные магистратуры в местном самоуправлении, а почетный и привилегированный статус ветерана обеспечивал им достаточный авторитет среди населения провинции.

Судя по надписям, ветеранам были доступны практически все административные и жреческие должности в городах и селах провинции Дакия. Ветераны были, например, дуумвирами и кваттуорвирами городов и магистрами пагов Дакии, верховными жрецами императорского культа в провинции. Примечательно, что на высоких муниципальных должностях в надписях упомянуты исключительно бывшие представители командного состава. Для рядовых легионеров, имевших значительно

меньшее жалование, вершиной карьеры, видимо, было вхождение в совет декурионов. Что же касается ветеранов вспомогательных войск, то все известные нам представители этой группы, входившие в состав муниципальной администрации, в период службы были центурионами, декурионами или префектами. Бывшие рядовые солдаты вспомогательных подразделений шансов сделать административную карьеру практически не имели.

Представление о том, насколько активно ветераны принимали участие в формировании муниципальной администрации Дакии, мы можем получить при помощи статистического анализа надписей. Применительно к изучаемой провинции, этот метод использовали Л. Мрозевич, Р. Ардеван и К. Крульчик. Все авторы пришли к выводу, что участие ветеранов в самоуправлении было незначительным. Польский историк Л. Мрозевич общее число известных нам декурионов и муниципальных должностных лиц в Дакии считает равным 274, из них ветеранов 26, то есть 9,4 %. По мнению Р. Ардевана, общее количество декурионов составляет 265, из них ветеранов 29, то есть 11 %. Похожие цифры получились у К. Крульчика — 30 ветеранов из 286 декурионов, что составляет 10,5 %. Тот же К. Крульчик проводит еще один довольно наглядный статистический анализ — именно степени активности ветеранов в муниципальной жизни. Из общего количества известных нам с территории Дакии отставных военных, которое он считает равным 198 (с чем можно согласиться), на административных и жреческих должностях было задействовано 30, то есть 15,1 %. Это довольно невысокий процент, хотя и значительно больший, чем в других дунайских провинциях: Нижняя Мезия — 7,9 %, Верхняя Мезия — 7,6 %, Далмация — 6,1 %.

Нам сложно согласиться с мнением исследователей о незначительном участии ветеранов в местном самоуправлении Дакии. На наш взгляд, подобные подсчеты следует проводить по несколько иной системе. При подсчете следует исключить ветеранов, которые нам известны лишь по военным дипломам. Эти документы дают сведения о военной карьере ветерана, полезны при изучении расселения ветеранов в провинции, но не содержат никакой информации о гражданской жизни вышедшего в отставку воина. С территории Дакии до нас дошли имена 36 ветеранов, не упомянутых нигде, кроме военных дипломов. Следовательно, при анализе активности участия ветеранов в местном самоуправлении, нужно оперировать цифрой в 162, а не в 198 ветеранов. Это сделает анализ более приближенным к действительности.

Кроме того, на наш взгляд, при подсчетах не совсем обоснованно игнорируются ветераны, достигшие на службе всаднического ранга. Они рассматриваются авторами отдельно, в числе всадников, но, по

сути, являются такими же ветеранами, только сумевшими дослужиться до высоких чинов. Не брать их в расчет при изучении вышедших в отставку воинов представляется неверным. Нам известны имена 15 таких ветеранов-всадников из Дакии, которые следует прибавить к именам иных известных нам 31 отставного военного. С учетом этих замечаний выясняется, что различные муниципальные и жреческие должности занимали 46 ветеранов из 162 упомянутых, насколько нам известно, в надписях с территории Дакии, что составляет 28,4 %, то есть почти третью часть. Из общего же числа известных нам декурионов провинции ветераны составляли 16,1 %, что значительно больше, чем во всех соседних провинциях, где этот показатель не превышал 10 %. При всей относительности подобных подсчетов, такие цифры можно считать достаточно наглядным свидетельством весьма деятельного участия ветеранов в формировании и работе муниципальной администрации городов Дакии.

Ветераны римской армии в Дакии были в числе первых поселенцев провинции, участвовали в создании ряда ее городов, составляя в них одну из первооснов гражданских коллективов. Привилегированное положение и стабильная финансовая база позволяли многим из них, прежде всего бывшим представителям командного состава, достигнуть значительного уровня благосостояния, пользоваться почетом и уважением сограждан. Это позволяло им активно участвовать в деятельности местного самоуправления, занимать важные магистратуры в своих городах. Роль ветеранов в формировании и функционировании муниципальной администрации Дакии была самой существенной в дунайском регионе. Можно предположить, что значительная часть проживавших в Дакии ветеранов составляла обеспеченную и привилегированную прослойку населения, игравшую одну из основных ролей в жизни этой провинции.

Еволюція громадянства у Стародавніх Афінах

Оксана **ВАР'ЯН** (Запоріжжя)

*ЗНУ, здобувачка; КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини»,
зав. відділу обліку пам'яток; melita16@ukr.net*

Однією з ознак держави, властивою для неї на будь-якому етапі історичного розвитку, є народонаселення, правовий зв'язок якого з державою відображається поняттям «громадянство». На сприйняття держави саме через сукупність громадян, общину, звертав увагу Аристотель. Поліс виступав формою існування громадянської общини, а цінність громадянина визначалась через належність його до общини на правах рівного.

Початок становлення інституту громадянства у стародавніх Афінах пов'язаний із реформами Солон та Клісфена. Проведена Солоном сісахфія та поділ за майновим цензом мали правові наслідки, що полягали у оформленні та закріпленні різниці між громадянами та негромадянами полісу. За словами Плутарха, Солон повернув громадянські права всім, крім засуджених за важкі злочини. Надане право представникам всіх майнових цenzів брати участь на правах рівного у народних зборах та суді виступило передумовою включення Аристотелем даних видів діяльності у визначення статусу повноправного громадянина. Наслідком реформ Солон стало інституційне оформлення колективу громадян та становлення громадянської общини, заснованої на походженні від афінян, особистій свободі, земельній власності, доступі до участі у політичній та військовій діяльності.

Подальша еволюція громадянського статусу пов'язана із адміністративно-територіальною реформою Клісфена та запровадженням записом афінян у списки лексіархів дему, на території якого вони проживали на момент проведення реформи. Після реформи ідентифікація громадянина в Афінах відбувалась на декількох рівнях — належність до дему та полісу. Для офіційного визначення громадянина називали його ім'я, патронімік та демотик. П. Відаль-Наке звертав увагу на дискусійність внесення одразу після реформи у списки лексіархів всіх громадян незалежно від майнового стану.

Остаточне оформлення статусу громадянина пов'язане з введеною Периклом законодавчою нормою, яка визначала умовою отримання громадянських прав походження від обох батьків — громадян полісу. Аристотель вказував, що закон Перикла став наслідком дуже великої кількості громадян. Водночас, дані Плутарха свідчать про те, що зменшення кількості громадян відбулось не одразу після запровадження закону, що було б логічним, якби законодавець керувався причиною, названою

Аристотелем. Плутарх зазначав, що до того, як єгипетський цар надіслав в подарунок афінянам сорок тисяч медимнів пшениці, тобто до 445–444 рр. до н. е., та виникла потреба розподілити дар між громадянами, на незаконнонароджених «дивились крізь пальці». І лише дана подія стала приводом судових процесів з приводу законності громадянства, за якими майже 5 тисяч афінян були продані в рабство, а кількість повноправних зменшилась до чотирнадцяти тисяч двохсот сорока. Дані Плутарха стосовно кількості громадян, які зберегли свій статус після закону Перикла, є сумнівними, проте, в будь-якому разі, незаконнонароджені втратили статус, який давав можливість на правах рівного брати участь у політичній діяльності.

Наявність у джерелах згадок про незаконнонароджених до середини V ст. до н. е. викликає дискусії навколо питання про те, чи вперше законодавча норма про походження від двох громадян була запроваджена Периклом. Аристотель зазначав, що прибічниками Пісістрата були афіняни нечистого походження, пояснюючи їх прихильність страхом за свої громадянські права, оскільки після повалення тиранії Пісістратидів афіняни провели перегляд громадянських списків. А правління синів Пісістрата Гіппія та Гіппарха пов'язує, зокрема, з їх достоїнством, до якого, очевидно, відносить походження від законного шлюбу. В. В. Латишев вважав, що закон Перикла був запроваджений для зменшення кількості отримуючих теорикон та виступав лише відновленням закону Солону, який з часом перестав застосовуватись настільки, що різниця між громадянами та незаконнонародженими уже на початку V ст. до н. е. не відчувалась. Попри наявність зазначених вище зауважень Аристотеля, ми вважаємо, що закон Перикла був вперше введеною правовою нормою, а не відновленим законом Солона. Можливо, питання походження, які згадує Аристотель, стосувались визнання фратріальної належності, яка, в умовах втрати фратріями політичного значення після реформ Клісфена, законом Перикла була покладена в основу правової норми.

За олігархії Чотирьохсот та тиранії Тридцяти діяльність закону Перикла припинялась, наслідком чого були перегляди списків громадян. Так, Евксіфей, який за результатами перевірки був виключений зі списків громадян після повалення тиранії Тридцяти та потрапляв у метеки, апелюючи до суду доводив, що його батько і мати були афінськими громадянами. Водночас, Евксіфей вказував, що його батько народився до архонства Евкліда, тобто до 403 р. до н. е., коли він міг вважатись громадянином навіть за наявності прав у одного з батьків. Закон Перикла був відновлений за пропозицією Аристофана, але без зворотної сили. Відновлений після падіння тиранії Тридцяти та діючий у IV ст. до н. е. порядок запису у списки демотів описував Аристотель.

Дж. Блок звертає увагу, що «громадянство» у Стародавній Греції визначалось на основі етнікону, участі у культах та законах, належності до общини. Так, якщо у другій половині V ст. до н. е. застосовувались терміни для визначення колективної належності до полісу та міста, то у 430 р. до н. е. з'являються терміни, відрізняючі громадянську належність за гендерною ознакою.

Встановлені законом Перикла обмеження перетворили статус громадянина на привілейований. Підлягала відстороненню від участі у політичному житті частина юнаків, які були народжені від шлюбу з негромадянами, навіть у випадку належності до аристократичного роду. Очевидно, незаконнонароджені — *nothoi*, потенційно становили суттєвий ресурс для громадянської общини, оскільки їх статус у суспільстві не був повністю прирівняний до метеків.

На думку С. Хамфріс, після закону Перикла хлопчиків вищих станів, які не могли отримати громадянство, зосередив гімнасій у Кіносаргах, що виступив альтернативою фратрії та дему, з яких вони були виключені. На час прийняття закону Кіносарги уже були місцем тренувань представників еліти, знаходячись, водночас, на периферії релігійного та військового життя громади. У місцевості Кіносарг розташовувалось також святилище, особливістю якого став доступ до участі у культових заходах незаконнонароджених.

Засновуючись на згадках Аристотеля про наявність *nothoi* до закону Перикла, ми припускаємо, що до середини V ст. до н. е. Кіносарги зосереджували юнаків, які походили не від законного шлюбу та не були введені до фратрії. Нівелювання різниці між ними та повноправними Плутарх пов'язував з Фемістоклом.

Попри те, що *nothoi* у V ст. до н. е. відвідували окремий гімнасій, В. В. Латишев відзначав практичну відсутність розмежування їх з законнонародженими дітьми. Є. В. Нікітюк припускає, що від прийняття закону Перикла та до відновлення демократії у 403 р. до н. е. ставлення до *nothoi* залишалось лояльним. Г. Бузольт вважав, що всі права, якими могли користуватись *nothoi*, були нівельовані в архонство Евкліда. Тоді ж, на думку дослідника, був закритий гімнасій у Кіносаргах.

Способом набуття громадянства у стародавніх Афінах виступала також натуралізація. Солоном було прийнято закон, за яким громадянства могли удостоїтись іноземці, назавжди вигнані зі свого міста або ті, хто переселився в Афіни з усім домогосподарством для зайняття ремеслом. Однією з підстав надання афінського громадянства М. Дін називав потребу збільшення колективу полісу у надзвичайних умовах. Поповнення кількості громадянського населення починаючи з часів Солона відбувалось також за рахунок відміни атімії.

У V ст. до н. е. закон Солона був замінений іншим, який передбачав можливість дарування громадянських прав іноземцям за особливі заслуги перед полісом. Г. Бузольт відзначає, що в період між 403/402 р. до н. е. та 369 р. до н. е. було введено двоступеневе голосування екклесії за дарування громадянських прав.

Л. М. Глускіна вважала, що наприкінці класичного періоду громадянська община Афін зберігала замкнений характер, а збільшення кількості випадків дарування громадянських прав на початку IV ст. до н. е. виступало скоріше виключенням, ніж сталою практикою. Ми схильні розділяти позицію Л. М. Глускіної відносно того, що практика дарування громадянства у Афінах не призводила до повного розмивання общини. Наявність законодавчо визначеної процедури дарування прав, практики перевірок списків лексіархів та збереження ціннісного ставлення до автохтонного походження навіть у другій половині IV ст. до н. е., на нашу думку, свідчать на користь певної замкненості общини, про яку говорить дослідниця.

Показовим прикладом є наведене Плутархом звернення Перикла до народних зборів про відміну власного закону, обґрунтоване потребою передачі спадку представнику роду у зв'язку зі смертю його законних синів Ксантіппа та Парала. Судячи з подальших слів Плутарха, закон зберіг свою силу, однак громадянські права сину Перикла були надані, дозволено ввести юнака у фратрію та дати ім'я батька. В. В. Латишев пов'язував надання прав сину Перикла із тим, що закону про громадянство уже не дотримувались. Більш вірогідним, на нашу думку, є те, що Периклу було надано право на усиновлення або прийнято псефізму про дарування громадянських прав юнаку. Про таку практику щодо дітей, народжених не від законного шлюбу, зазначали Г. Бузольт та В. В. Латишев.

Отже, реформи Солона, Клісфена та Перикла сприяли законодавчому закріпленню статусу громадянина та способів набуття громадянства у стародавніх Афінах. Повноправний громадянин посідав ключове місце у афінському суспільстві класичного періоду, розглядався невід'ємною складовою полісної общини та активним учасником суспільно-політичної діяльності. Тісний зв'язок між громадянином і полісом обумовлював перетворення останнього на складову ідентичності людини. Відносини між громадянином та державою Аристотель порівнював з відношенням кожного моряка на судні до екіпажу. Завданням громадян є збереження спілкування, яке складає громадянська община, тобто державного ладу, що є проявом громадянської доброчесності.

Деметра Елевсінська на Боспорі (VI—I ст. до н. е.)

Ганна **ВАХРАМЕЄВА** (Київ)

Національний музей українського народного декоративного мистецтва, м. н. с.,
avro.ann@gmail.com

Найбільш ранні археологічні знахідки, що підтверджують шанування Деметри та її дочки на Боспорі, датуються початком VI ст. до н. е. та відносяться до проявів родинного культу. Іконографічні канони зображення Деметри та Кори-Персефони є дуже близькими, а в деяких випадках ідентичними до зображень Деметри. Це зумовлено елевсінським характером шанування та найменування богині родючості та її дочки, як «двох богинь». Знахідки статуеток у будинках дозволяють зробити висновок о існуванні в цих приміщеннях домашніх святилищ.

У першій половині VI ст. до н. е. виникає святилище Деметри в Німфеї, яке знаходилося на прибережній гряді за трьома скелями. Біля однієї зі стін знаходилась розщелина. Географічне становище святилища є дуже важливим адже воно характерно саме для сакральних комплексів Деметри Елевсінської, які розташовували серед скель та біля розщелин.

На рубежі VI—V ст. до н. е. з'являються сакральні комплекси на Фонталовському півострові (Берегове-4), в Мірмекію та Фанагорії.

Сакральний комплекс Майська гора (околиці Фанагорії) знаходився на грязьовому вулкані. З огляду на таке становище, можна зробити висновок, що святиня мала безпосереднє відношення до хтонічних культів, бо жерла вулканів греками розглядалися як вхід у підземний світ. На південь від першої будівлі була відкрита природна розколина. Її заповнення утворено великою кількістю сильно фрагментованих протом жіночих божеств (Деметри, Кори, Афродіти, Артеміді) та кабірів, які датуються з VI по III ст. до н. е.

Схожі риси за місцеперебуванням, характером культових дій мав сакральний комплекс Берегове-4, який також розташовувався на мисі біля півніжжя грязьового вулкана. Безпосередньо зі схилів вулкана стікали потоки води. Вода грала велике значення в елевсінському культі. В останній день Великих елевсінських містерій відбувалося так зване «узливання достатку» в ущелини.

Також біля святилища були знайдені невеликі ями заповненні вугіллям та золою. На думку О. А. Завойкіна це були вогняні есхари, що являли собою символи полум'я підземного царства Аїда. У Елевсінських містеріях вогонь відігравав важливу роль, він майже усюди супроводжував містів.

Дослідник цього комплексу О. А. Завойкін неодноразово у своїх статтях підкреслював, що Берегове-4 — це святилище Елевсінських богинь.

Він підтверджує це як знахідками, так і місцеперебуванням та характером святилище, яке нагадує відомі святилища Деметри, наприклад святилище у Мілеті — метрополії Боспору. Деякі схожі риси воно має із сакральним комплексом в Елевсіні.

У 438 р. до н. е. до влади прийшла нова династія — Спартокідів. В цей період починає зростати роль Афін у житті Боспорського царства. Афіняни надавали боспорським правителям і аристократії громадянство та привілеї. Боспорська еліта брала участь в афінських релігійних святах, зокрема в Елевсінських містеріях.

Деся у IV ст. до н. е. Спартакіди починають вести свій рід від легендарного фракійського царя Евмольпа — сина Посейдона і одного з тих, хто був посвячений у таїнства самою Деметрою. Він став жерцем Деметри, а його нащадки успадкували право бути єдиними елевсінськими жерцями. М. В. Скржинська висловила доволі влучне припущення, що родинні зв'язки з Евмольпідами пов'язані із певним правилом. Для того, щоб іноземний громадянин отримав право брати участь в Елевсінських містеріях, його мав всиновити хтось із афінян. Таким чином, когось зі Спартакідів було всиновлено представником роду Евмольпідів. Через це боспорський цар отримав можливість вести свій рід від відомого в усьому еллінському світі героя, а також виконувати жрецькі функції як представник Евмольпідів у себе на батьківщині.

Саме від IV ст. до н. е. Пантікапей починає карбувати золоті та срібні монети зі зображенням колоса (атрибуту Деметри) та сатиром або грифоном.

Про шанування Деметри Елевсінської може свідчити знайдена у Федосії групова статуетка Деметри Кори та Іакха — так званої елевсінської тріади. Цікаво, що поряд з нею була знайдена фігурка Геракла, якого теж було присвячено у таїнства Деметри.

Елевсінські ритуали проводились у сакральному комплексі Кітея. Про це свідчать залишки жертвоприношень у розщелинах: теракоти, черепки посуду, графіті на чорнолаковій посудині, кістки тварин (свиней, коней, дрібної рогатої худоби), глиняні моделі хліба, світильники. Під час розкопок Елевсіна вчені знаходили поряд з теракотами багато світильників. Такі самі знахідки зустрічались і в інших святилищах Деметри. Щодо боспорських знахідок світильників, окрім Кітея, вони були знайдені в святилищах Німфея, Майської гори, Береговому-4 в шарах V ст. до н. е. і більш пізніх IV—III ст. до н. е.

До кінця V ст. до н. е. відносяться вотивний рельєф афінського скульптора із пантікапейського святилища. На ньому зображена Деметра разом із дочкою Корею. Напроти богинь стоїть в профіль бородатий чоловік з факелом або посохом в руці, лівою рукою він притримує довгий ритуальний предмет. Поза ним дві закутаних у плащі дитини-адоранти

з аналогічними предметами на плечах та юнак у плащі із факелом та ритуальним предметом. Світло факела в темряві символізувало щасливе потойбічне життя.

У ст. до н. е. датується унікальна мармурова герма Деметри: обличчя спокійне та урочисте; голову богині прикрашав вінок із колосся.

Всі ці знахідки об'єднує єдина сюжетна лінія, яка свідчить про те, що святилище Пантікапея було присвячене саме Деметрі Елевсінській. У класичний період роль Деметри Елевсінії зростає. Вона була не тільки покровителькою землеробства, а й всемогучою Землею-Матір'ю, захисницею еллінів, яка дарує перемогу.

До IV ст. до н. е. відноситься заснування храму Деметри у Горгіпії. Воно належало до sub-urban святилищ, адже знаходилося поза містом. При його розкопках було виявлено більше ста уламків погрудних зображень Деметри та її дочки Кори-Персефони.

Період III—I ст. до н. е. характеризується як час занепаду культу Деметри. Це може бути пов'язане як з ослабленням контактів Боспору з Афінами та входженням до складу Понтійської держави, так і зі змінами, що відбулися в результаті кризи сільського господарства та переорієнтації економічних зв'язків. У релігійній площині відбувається розширення місцевого пантеону, за рахунок шанування «нових» божеств, які у своїх функціях частково дублювали «старих» божеств.

У цей час поширюється культ Кібели, відбувається його зближення з культом Деметри. Так, в елліністичному шарі Семибратнього городища були знайдені протоми Деметри або Кори, разом зі статуетками Кібели.

Також, у період II—I ст. до н. е. Афродіта виступає як богиня землеробства на одному рівні із Деметрою та Корою-Персефоною. Наприклад, її зображення із Еротом або голубом зустрічаються при розкопках елевсінського святилища Берегове-4. Крім Афродіти у елліністичних шарах Берегового-4 можна знайти сліди шанування Кібели та Діоніса. Але домінуючими культурами, що відправлялись у святилище Берегове-4, залишались, як і раніше культу Елевсінських богинь.

Незважаючи на скорочення знахідок, які належать до культу Деметри, зображення колоса як і раніше зустрічається на монетах Боспору, що може говорити про зберігання значення землеробських культів.

Теракоти Деметри та Кори-Персефони трапляються не лише при розкопках городищ, але й некрополів. Так, при розкопках ґрунтових могил, курганів Пантікапея, Фанагорії та інших боспорських міст були знайдені протоми та статуетки богині VI—III ст. до н. е. А. А. Передольська пов'язує теракоти знайдені у могилах з Корою-Персефоною, богинею підземного світу, яка повернулася на землю, тобто подолала смерть

Цікавою, щодо причини наявності статуеток та протом Деметри та Кори є думка Т. М. Шевченко. На матеріалах Херсонесу вона робить

припущення, що теракоти у могили клали учасникам елевсінських містерій. Таке твердження має свій сенс. Як і у Херсонесі, так і на Боспорі поховання з виробами короoplastів у інвентарі дуже рідкісні. В переважній більшості це поховання жінок та дітей. Але були вони посвячені у містерії, чи ні, важко сказати.

Слід також згадати гіпотезу В. Н. Корпусової, яка теж має свій сенс. Вона проводить аналогії з магією. З огляду на те, що найчастіше теракоти знаходять у дитячих і жіночих похованнях, вона припускає, що зображення богині несли функцію своєрідних амулетів.

До IV ст. до н. е. належать відомі розписи кургану Велика Близниця. В склепі I виявлено багате поховання жриці в ритуальному одязі. Стіна II склепу була прикрашена розписом: фронтальне погрудне зображення Деметри. У ньому втілювався іконографічний образ богині землеробства, як матері, — розумної та справедливої богині.

Непрямі підтвердження популярності на Боспорі культу елевсінських богинь можна спостерігати в розписах привізних пелік. Наприклад, розпис червонофігурної пеліки з Павлівського кургану поблизу Керчі IV ст. до н. е. зображує посвяту в Елевсінські містерії.

Висновки: Традиції та уявлення, що пов'язані з культом Деметри, були принесені на Боспор грецькими колоністами. Якщо прослідкувати коріння культу Деметри, то стає зрозумілим, що деякі його елементи йдуть з Елевсину — загальногрецького центра землеробських культів.

Період від кінця V ст. до початку III ст. до н. е. можна назвати періодом розквіту культу богинь родючості в Боспорській державі. Простежується виразний елевсінський характер культу Деметри.

У другій половині III — на початку II ст. до н. е. культ Деметри відходить на другий план. Скорочується кількість знахідок, пов'язаних з даними культом, а функції Деметри перебирає на себе Кібела, Афродіта та інші божества. Це зумовлене віддаленістю Боспору від античних центрів, його інтеграцією до Понтійського царства та економічною кризою.

Загалом обрядова сторона культу Деметри у Боспорській державі VI—I ст. до н. е. відповідала загальноеллінським сакральним традиціям. У світогляді боспорян Деметра виступала, насамперед, як елевсінська богиня, що несе ідею родючості та відродження.

Последний бой императора Траяна Деция Августа

Олег ВУС (Львов)

К. и. н., независимый исследователь

Скифская война 250–251 гг. является своеобразным водоразделом в череде непрерывных войн и конфликтов III в. Ее кульминационным событием стала битва между армией императора Деция и войсками готов и карпов возле г. Абритус в Нижней Мезии. Вероятно, это один из самых трагических эпизодов в римской военной истории: никогда до 1 июля 251 г. правители государства не погибали в полевом бою с «варварами», как это произошло с Траяном Децием и его сыном и соправителем Гереннием Этруском.

Основными источниками об абритусской катастрофе являются труды Публия Геренния Дексиппа (210–275), Аврелия Виктора (320–390), Зосима (V в.), Иордана (?–551) и Иоанна Зонары (?–1159). Учитывая, что их произведения содержат неполные сведения, важное значение приобретают результаты археологических раскопок, проводившихся в XX — начале XXI вв. болгарскими учеными возле г. Разград.

Многие обстоятельства последнего боя Траяна Деция до сих пор неизвестны. Неясны такие вопросы как: количество и состав римских войск и войск противника, маршрут выдвижения к месту боя, тактические позиции сторон, стратегический замысел Деция и предводителя германцев, ход самого сражения. Важной проблемой является и локализация места боя, на котором решался исход войны. В этом вопросе мнения исследователей разделились: одни из них полагают, что сражение произошло в местности «Полето» к западу от г. Разград, а другие считают, что трагический финал состоялся в 4–5 км южнее Разграда, на подступах к с. Пороиште.

Скифская война 250–251 гг. проходила с переменным успехом. В ходе боевых действий обе стороны одержали ряд побед, и потерпели ряд поражений. В начале войны 300-тысячное войско «варваров» дезорганизовало оборону римского *limes Moesiae*, razорило мирные поселения вдоль Дуная и захватило ряд важных крепостей.

Готам и карпам противостояли I Италийский, IV Флавиев, V Македонский, VII Клавдиев и XI Клавдиев легионы; 13 отдельных пехотных и 16 конных ал и когорт, рассредоточенных от Дуная до Балкан (всего до 54 000 чел.).

Первой готы уничтожили крепость и базу речного флота Сексагинта Приста. После этого их войско разделилось на две группировки. Одна (под предводительством Остроготы) продвигалась на юг к Марцианополю.

Сын и наследник Остроготы — Унуил (Книва)¹ — возглавил 70-тысячное войско, которое наступало на юго-запад, к крепости Новэ. Только весной 250 г. готов отбросили от ее стен, после чего те ушли по р. Ятрус к г. Никополис-ад-Иструм. Здесь, вблизи «города Победы», произошло первое столкновение Траяна Деция с Унуилом. Потерпев частное поражение, «варвары» скрылись в горах Гем (хр. Стара-Планина), после чего спустились на фракийскую равнину.

Когда 80-тысячная армия Деция пошла вслед за готами, те уже давно исчезли из виду. В окрестностях г. Берое император организовал лагерь и одновременно выслал во все стороны разведчиков, которым поручил обнаружить «варваров». Однако противник обманул Деция. Готы напали первыми, и наголову разбили римлян. Император с немногими спутниками скрылся в горах Гем. Преодолев хребет, он спустился на равнину и добрался до Эскуса, где сразу приступил к формированию новой армии.

Зимой 250/251 г. боевые действия не велись: противников разделяли высокие и почти непроходимые горы. Но уже ранней весной 251 г. Траян Деций проявил талант полководца. Приведя в порядок оборону *limes Moesiae*, он с войсками переправился за Дунай и вступил в борьбу с «варварами» в Дакии. Этот поход завершился блестящей победой: готы и карпы были разгромлены, а в Дакии восстановлено римское управление.

Окрыленный успехом, Деций поспешил на юг, чтобы сразиться с «варварами». Аналогично поступил в июне 251 г. и Унуил: после разорения Филиппополя он повел свое войско на северо-восток, и далее через горы Гем.

Подчиненные Деция о приближении «варваров» узнали заранее. В ожидании их подхода, римляне разбили лагерь на расстоянии чуть менее дневного перехода (в 15–18 км) к северо-западу от Абритуса, между соврем. селами Дряновец, Езерче и Осенец. Замысел императора был прост: он хотел перехватить спешивших к Дунаю готов в районе узла стратегически важных дорог, одна из которых проходила вдоль р. Бели Лом у стен города.

Вероятно, Деций лично провел рекогносцировку и определил в качестве наиболее подходящей для полевого боя небольшую равнину юго-западнее Абритуса. В 4,5–5 км к югу равнина ограничивалась холмистой заболоченной местностью, впоследствии известной под названием «Хиляда извора» («Тысяча потоков»). Эта равнина и была тем «Местом

---

¹ Предводителя готов по имени «Книва» никогда не существовало. Дексипп, впервые так его назвавший в произведении «Скифская война» (κνίβα/κνίβαν) не знал, что германцы словом *knewa/*knewan обозначали степень ближайшего родства по мужской линии, то есть, сына и наследника, причем наследника самого знатного происхождения. В германском войске таким человеком мог быть только Унуил (Hunuil) — сын Остроготы и будущий правитель готов из династии Амалов.

Сражения» (Forum Terebronii), на котором предстояло сойтись главным силам римлян и германцев. Оно локализуется между южн. индустриальной зоной Разграда, кварталом «Гецово», и возвышенностью «Големия юг» (Latitude: 43° 30' 36.00» N; Longitude: 26° 32' 24.00» E).

Наличие холмов с заболоченными лощинами между ними привлекло и Унуила. Это было единственное место, позволявшее разместить в безопасности огромное число воинов, их семьи, пленных и добычу.

Узнав о подходе «варваров», Траян Деций во второй половине последнего дня июня ускоренным маршем двинул войска к Абритусу. Хотя их точное количество и состав не известны, благодаря археологическим изысканиям подтверждается участие в событиях IV Флавиева, VII Клавдиева и XIV Парного легионов.

Римская армия выглядела весьма боеспособной. Ее мощь была настолько внушительной, что германские вожди срочно вступили в переговоры и даже предложили императору вернуть награбленное добро и пленных, лишь бы им позволили уйти за Дунай. Однако Траян Деций был непреклонен. Поздним вечером на территории Эвлиевой канабы (пос. южнее Абритуса) император принес *«пышные жертвоприношения»* римским богам.

Первые стычки между противниками завязались еще поздним вечером, из-за чего Дексипп потом утверждал, что Деций отдал приказ начать атаку ночью. Но вряд ли это так. Римляне (ночевавшие под стенами Абритуса) пошли в бой на рассвете 1 июля 251 г.

Им противостояли войска готов и карпов, выстроенные Унуилом поперек равнины в две боевые линии. В замкн., на возвышенностях, находилась небольшая часть войска, семейства и имущество «варваров». Позиция Унуила тактически была выгодной: в случае прорыва римлян, окруженные заболоченными лощинами холмы превращались в природные «крепости».

Уже в самом начале боя римляне понесли тяжелые потери от меткой стрельбы врага. При столкновении боевых порядков сын императора — Геренний Этруск — был наповал убит стрелой в лицо. Сознывая, как это может повлиять на души суеверных воинов, Траян Деций, проявив выдержку и презрение к смерти, произнес свою знаменитую фразу: *«Пусть никто не печалится; потеря одного воина не есть ущерб для государства»* (Iord. Get., 103).

Пораженные мужеством своего полководца, солдаты ринулись в бой. И в первой половине дня успех определенно сопутствовал римлянам. Известно, что в ходе сражения легионам удалось прорвать обе боевые линии германцев, и уничтожить третью часть их войска, спешившую прямо с марша к месту битвы. Казалось, что победа уже близка.

Траян Деций, *«не будучи в состоянии перенести горе отца»*, отчаянно рубился с врагами, *«ища либо смерти, либо отмщения»* (Iord. Get., 103). Решив добиться окончательного перелома в свою пользу, он лично

возглавил атаку конницы. Ему удалось рассеять боевые порядки «варваров» на всю глубину и прорваться к холмам, туда, где располагался лагерь готов и карпов.

Именно здесь, в окрестностях соврем. с. Пороиште, наступил кризис сражения. Незнакомые с местностью, император и его приближенные на всем скаку влетели в болото. Это стало началом катастрофы — осыпаемые со всех сторон стрелами, римляне не могли ни оказать достойное сопротивление врагу, ни спастись бегством. Траян Деций до последнего пытался руководить боем и пал, храбро сражаясь. Увы, дав волю своим чувствам, талантливый полководец погиб сам, и погубил армию. По словам Аврелия Виктора, *«На чужой земле, среди расстроенных толп (своих солдат) он был затянут болотом так, что даже труп его нельзя было найти»* (Epit. de Caes., XXIX, 3).

После гибели Деция войска охватила паника: готы восстановили свои порядки и принялись избивать отступающих римлян. Хотя точные потери легионов до сих пор неизвестны, они были весьма значительны; армия обратилась в бегство. Большинство солдат бежало на северо-запад — к лагерю, и далее, к крепости Эскус. Отдельные группы отступали на север и на юг, где пытались укрыться в кастеллумах, охранявших дороги.

«Варвары» отвлеклись от избивания побежденных только для того, чтобы начать преследование уцелевших. В 20 км от Абритуса готы настигли и уничтожили знаменосцев XIV Парного легиона. У с. Кривня (в урочище «Юртлука») был обнаружен важный элемент штандарта части — бронзовая статуэтка Козерога с легендой «LEG XIII G», потеря которого не представляется возможной в мирное время.

Готы захватили и опустошили Абритус; при этом деморализованные остатки римской армии не оказывали никакого сопротивления. Оставшийся в живых наместник Верхней Мезии Требониан Галл срочно заключил перемирие с «варварами» без всяких условий. Их предводитель Унуил полностью достиг своей цели: отныне путь к Дунаю был свободен. Отягощенные добычей и огромным количеством военнопленных, готы спокойно ушли на север.

Можем констатировать, что катастрофа у Абритуса имела чрезвычайно негативные последствия для Римского государства, армии, и мирного населения Дунайско-Балканского региона. Были разорены Дакия, Нижняя Мезия и Фракия; понесены значительные людские и материальные потери. Скифская война 250–251 гг. завершилась сокрушительным поражением римлян, которое спровоцировало очередной политический кризис в Империи.

**Р. Eurphr. і окремі проблеми
римської військової присутності
на території Сирії
впродовж першої половини III ст. н. е.**

Віктор **ГУМЕННИЙ** (Львів)

ЛНУ імені Івана Франка, аспірант, hvlterant@gmail.com

Одним з найбільш дискусійних питань у вивченні зовнішньої політики Риму на Сході виступає проблема характеру розміщення римських військ та укріплень на території Близького Сходу у добу принципату. Різниця між «західним» та «східним» прикордонням Риму та загальна дискусія стосовно існування римської «стратегії» в епоху імперії привели до того, що масив джерельного матеріалу, пов'язаного з римською армією у провінціях, використовуються дослідниками як вагома частина аргументації своєї точки зору.

Розташування римських військ у містах і проблеми їх практичного використання для оборони провінцій, на думку частини дослідників, зокрема Б. Ісаака, не дозволяють стверджувати про існування продуманої та чіткої політики у регіоні. Римляни розглядали цей регіон цілком по-іншому, навіть не у категоріях контролю над територіями, оскільки джерела здебільшого фіксують контроль над певними групами населення чи певними народами, на основі чого, як вважає Ісаак, варто цілком по-іншому розглядати територіальні уявлення римлян. Міста на зразок Пальміри чи Дура-Европос були не стільки оборонними населеними пунктами, скільки контрольними поселеннями на торговельних шляхах, а римські укріплення на Середньому Євфраті, як припустив у свій час Ісаак, і чию думку підтримав Н. Поллард, мали здебільшого економічне значення. Інший підхід у питанні розгляду існування римської стратегії обрав Е. Віллер, який піддав висновки Б. Ісаака суттєвій критиці. Розглядати римські війська на Сході виключно як інструмент контролю над провінціями також невірно, і якщо по відношенню до Юдеї ще можна знайти певні аргументи на користь цієї версії, то у випадку з Сирією та Аравією тут виникають суттєві проблеми. Виключна прив'язка пересування римських військ до Євфрату також виглядає не надто переконливо. Д. Кеннеді слушно зауважив, що концепції Ісаака побудовані в основному на матеріалі з Юдеї і тому викликаються серйозні зауваження. Все це вкотре актуалізує роль джерельного матеріалу, який під час подібних дискусій, як ми згадували, часто виконує роль декорацій для доведення потрібних теоретичних положень, натомість його первинний аналіз подекуди піддає привабливі теоретичні концепти дослідників.

Зміни у перебуванні римських військ у східних провінціях та на новоприєднаних територіях, які відбувались наприкінці II — на початку III ст. н. е., були пов'язані з активними військовими кампаніями спочатку проти Парфії, а згодом проти держави Сасанідів і тому повинні розглядатись саме у цьому контексті. З огляду на специфіку інформаційного потенціалу писемних джерел наративного характеру, саме археологічні, папірологічні та епіграфічні джерела становлять основу для розробки дослідниками даних питань.

Якщо дискусії довкола археологічного матеріалу зумовлені неоднорідністю ступеня досліджень території та суб'єктивними інтерпретаціями дослідників, то питання конкретної ідентифікації військових з'єднань базується головним чином на аналізі епіграфічного та подекуди папірологічного матеріалу. Для території Сирії окрім значного масиву документів, які походять з Дура-Европос, певний інтерес для дослідників становить і комплекс документів який отримав назву Раругі Euphrates, і датується 230–250-ми рр. н. е. Активну увагу аналізу цих папірусів приділяли французькі дослідники у 90-ті роки минулого століття та на початку 2000-х років, втім дослідження продовжуються і до сьогодні, так, Р. Euphrates 20 було опубліковано Жаном Гаску у 2017 р.

Текст папірусів присвячений здебільшого питанням соціально-економічного життя провінції Келесирія (Syria Coele), яка була створена у 194 р. н. е. і до якої в ході східних кампаній доби Северів приєднували території, які знаходились над Євфратом. Р. Euphrates дають нам інформацію про такі населені пункти як Аппадана та Бет Фурая. Аппадана відома нам зі згадок у папірусах з Дура-Европос. Бет Фурая описується як територія, пов'язана з Аппданою. Там було створено шість документів з Р. Euphr. найбільш ранній датується 232 р. (Р. Euphr. 11), а напізніший 13 червня 252 р. (Р. Euphr. 9).

Р. Euphr. 8, який є контрактом продажу раб повідомляє нам важливу інформацію про адміністративну специфіку регіону, зокрема П. Едвелл вважає цінною інформацію про Нісібіс та район Тегабани. Проблемною є інтерпретація терміну Абурена, який Ж. Гаску і його колеги пропонують вважати поняттям на означення населення, яке проживало між Нісібісом та Аппданою, у районі між ріками Хабур та Євфрат. На їхню думку, поселення Хассеке на Хабурі могло бути центром цього району з огляду на його розташування на перетині доріг.

Кількість папірусів створена в Аппадані може бути свідченням її важливої адміністративної та військової ролі в регіоні. Р. Euphr. 3 та 4 донесли до нас відомості про трансформації у регіоні, які відбулися у 240-рі роки, зокрема Аппадана у цей час фігурує під назвою Неаполя. Зокрема, у них ми бачимо згадку про члена ради Неаполя

(βουλευτοῦ Νεοπολεΐτου), який проживав у Бет Фураї (οἰκὼν ἐν Βηθφοῦρέα κόμη).

Деяко побіжними у документах є конкретні згадки про вояків римської армії. Серед них варто особливо виділити інформацію, яку подає нам Р. Euphr. 11, який датується 232 роком і де ми знаходимо інформацію про Аврелія Корбулона — вояка XVI Стійкого Флавієвого легіону (λεγ(εῶνος) ζι Φ(λαουίας) Φ(ίρμης). Більш пізнім документом, який містить згадки про римського легіонера, є Р. Euphr. 9, де згадується Аврелій Вікторін, який був вояком I Парфянського легіону (λεγ(εῶνος) α Π(αρθικῆς), Р. Euphr. 9). Показово, що папірологічні матеріали з Дура-Европос також згадують про вояків Флавієвого легіону (Р. Dura 43). Приналежність цього району саме до Келесирії була цілком виправданою, оскільки розташовані тут гарнізони ймовірно першочергово повинні були захищати дороги до Північної Сирії та до Антіохії. Тим не менш, географічне розташування населених пунктів у випадку повномасштабного зіткнення з Аршахідами або Сасанідами робило їхню оборону та загальну координації сил у регіоні вкрай специфічними, оскільки вони була віддалені як від резиденції намісника провінції так і від таборів, де розташовувались основні сили римських військ у регіоні, які власне були розміщені північніше. Приміром вояки Legio XVI Flavia Firma у 216–217 рр. швидше всього були залучені до військової кампанії Каракали проти Парфії і згадки про них у епіграфічних та папірологічних джерелах загалом належать до 220–230-х рр., з чим корелюється інформація з папірусів Р. Euphr. та повідомлення папірологічних та епіграфічних джерел з Дура-Европос.

Цікавим є залучення інформації про стан римських сил у регіоні, які подають папіруси з Дура-Европос. Найдовша зафіксована тривалість служби складала 27 років. У Р. Dura 100 зафіксовано 19 вояків а у Р. Dura 101 — 21 солдат, які перебували на 26 році своєї служби, причому, цілком ймовірно що подібні цифри могли б бути більшими з огляду на те що папіруси пошкоджені. Так у Р. Dura 100 зафіксовано 43 людини які несли 24-й рік своєї служби у когорті. Коли ми проаналізуємо кар'єрні можливості центуріонів та декуріонів, то більшість з них вступали на цю посаду між 12 та 20 роками своєї служби. Документ Р. Dura 66 ймовірно зафіксував підготовку з'єднання до активної участі у кампанії Каракали про Парфії, а Р. Dura 83 — у експедиції Александра Севера. Джерела які фіксують чисельність когорти, також відображають її втрати у кампанії Макріна 217 року (Р. Dura 100). Окрім відомостей про чисельний склад та номенклатуру когорти, важливими є документи офіційної документації, зокрема щоденні звіти, розпорядження трибуна, офіційне листування з адміністрацією провінції. Приклади останнього зафіксовані і у Р. Euphr. 1–5, які датуються 240 рр. н. е.

Отже, роль папірологічних джерел у вивченні римської військової присутності у Сирії слід визнати вкрай важливою. Папіруси Євфрату разом з папірусами Дура-Европос на думку частини дослідників дозволяють засвідчити існування комплексного характеру військової та адміністративної організації на середній течії Євфрату та нижній течії Хабура у 220–250-ті рр. н. е. Аппадана є промовистим прикладом того якою була роль поселень на Євфраті у адміністративному і військовому плані. Разом з тим, фрагментарний характер повідомлень папірологічних джерел та проблеми археологічного дослідження регіону, на нашу думку, вимагають більш вдумливого та обережного аналізу, специфіка якого вимагає від нас уникати можливої модернізації окремих аспектів римської зовнішньої політики на Сході і загалом свідчить про те, що розташування римських військових сил на Євфраті активізувалось у 30–40-ві рр. III ст. н. е., що було пов'язано з активізацією Сасанідів. Р. Euphr. повинні розглядатись в комплексі з іншими типами джерел і разом з матеріалами з інших населених пунктів регіону і лише в такому ключі ці матеріали можуть слугувати базою для реконструкції перебування римської армії на території Сирії.

Птолемей III и иронический подтекст эпитета «Филолог»

Андрей **ЗЕЛИНСКИЙ** (Киев)

К. и. н., с. н. с., независимый исследователь, z-al@ukr.net

В последнее время внимание исследователей эллинистической, да и в целом античной истории привлекают многочисленные и весьма разнообразные вопросы, связанные с официальными, полуофициальными и неофициальными эпиклесами, эпитетами и прозвищами верховных носителей государственной власти. Несколько лет назад данной проблематике была посвящена фундаментальная работа F.-M. Muccioli «Gli epitet' ufficiali dei re ellenistici». Сегодня же ею предметно занимается группа исследователей во главе с д-р ист. наук О. Л. Габелко. Среди общего пласта имеющегося в нашем распоряжении материала я считаю целесообразным выделить безобидные или даже, на первый взгляд, почтительные эпитеты, которые могли нести в себе скрытую, довольно язвительную смысловую нагрузку.

Яркий пример данного явления, на мой взгляд, можно обнаружить в схолиях, составленных к «Гимну Аполлону» — произведению поэта александрийской школы Каллимаха. Речь идет о хорошо известном комментарии к строкам 25–27 упомянутого гимна:

Да разнесется пеан! Не пристало с бессмертными спорить.
Тот, кто с бессмертными спорит, тот враг моему бацилевсу!
Кто моему бацилевсу перечит — тот враг Аполлону!

По поводу вышеуказанного, неизвестный нам автор схолий пишет следующее: Бацилевс — Птолемей Эвергет, который будучи филологом, почитается Каллимахом как бог.

Я не вижу причин для сомнений в правильности отождествления царя строк 26–27 с третьим представителем династии Птолемеев — Птолемеем. Уважительное же определение «Филолог», данное упомянутому царю позднеантичным или византийским комментатором, могло представлять собою причудливое преломление насмешливого или даже довольно неприглядного прозвища, вероятно, некогда полученного Птолемеем.

Прежде всего, этот эпитет мог стать результатом иронической реакции эллинистической интеллектуальной элиты на чуть ли не маниакальное пристрастие Птолемея III к сбору, пусть даже условно, первичных рукописей. Как передает Гален, этот царь приказывал досматривать все прибывающие в Александрию суда на предмет книг, принадлежащих людям, находящимся на борту. После чего раздобытые таким образом свитки копировались, копии возвращались владельцам, а оригиналы

передавались в александрийскую библиотеку. Апогеем же этого странного увлечения, согласно тому же Галену, стала скандальная история, связанная с государственными афинскими свитками, содержащими канонические версии трагедий Эсхила, Софокла и Еврипида. Птолемей позаимствовал их под залог 15-ти серебряных талантов, якобы для копирования, после чего оставил их в Александрии, а афинянам, помимо переданного им ранее залога, вернул дорогостоящие копии (Galen. Com. In Hipp. XVII, 606–607. По моему мнению, Эвергет вполне мог получить язвительное прозвище Филолог за подобное довольно своеобразное проявление любви к художественному слову.

Помимо этого, существует еще одно обстоятельство, ввиду которого эпитет Филолог в применении к Эвергету мог носить уничижительный характер. Как убедительно показала R. Cribiore в своей работе «*Gymnastics of the mind: Greek education in Hellenistic and Roman Egypt*», образовательный процесс в греко-римскую эпоху делился на 3 этапа: грамматику (начальная школа), филологию (средняя школа) и риторику (высшее образование). Помимо того, существовало еще и обучение у философов, считавшееся венцом элитарного образования. При этом, причастностью к последнему могли похвастаться многие эллинистические властители. К примеру, общеизвестным является факт обучения Александра Великого у Аристотеля (Cicero, Tusc. III, 10; Plut. De Alex fort. I, 6; Diog. Laert. V, 39). Другой македонский царь, Антигон Гонат, называл своими учителями двух философов — Менедема Эритрейского и Зенона Китионского (Plut. Reg. Et Imp. XXX, 5; Diog. Laert. II, 141; VII, 6; 9). К обучению этого же монарха либо его царственного племянника Антигона Досона был причастен Евфант Олинфский (Diog. Laert. II, 110). Особенное внимание уделялось вопросу воспитания царских детей при александрийском дворе. Так, среди учителей Эвергетова отца — Птолемея II Филадельфа упоминаются философ Стратон Лампсакский, поэт Филет Косский, литературовед Зенотот Эфесский (Diog. Laert. V, 58; Suda, phi, 332; sigma, 1185; dzeta, 74), и, возможно, александрийский придворный историк Клитарх, ошибочно названный в одном из оксиринхских папирусов воспитателем Птолемея IV Филопатора (P. Оху. 4808). К слову сказать, последний также не страдал от недостатка образования. Его воспитанием занимался тогдашний глава Александрийской библиотеки, высоко эрудированный киренец Эратосфен (P. Оху. 1241; Suda, alfa, 3419), именуемый за широту и глубину своих познаний Пентатлонистом, а также Бетой — т. е. вторым во всех науках (Suda, epsilon, 2898).

Преподавателем же Птолемея III, согласно античной традиции, был автор «Аргонавтики» поэт Аполлоний Родосский (P. Оху. 1241), чья эрудиция, судя по всему, сводилась к глубоким познаниям в области мифологии (ср.: Apol. Rhod. Argonaut.; Vit. Apol. Rhod. I—II; Suda, alfa,

3419). К тому же, как убедительно продемонстрировал А. Cameron на страницах своего исследования «*Callimachus and His Critics*», Аполлоний, вопреки мнению позднеантичных схолиастов, никогда не занимался преподаванием риторики (ср.: *Vit. Apol. Rhod.* I—II). По мнению ученого, составители комментариев к произведениям этого александрийского поэта спутали его с известным учителем риторики — софистом Аполлоном из Алабанды, который, действительно, держал школу на Родосе (*Cicero, De Or.* I, XVII, 75; XXVIII, 126; *Strab.* XIV, II, 13; *Suet.* I, 4). Данное предположение позволяет усомниться в способности автора «*Аргонавтики*» обеспечить своему царственному воспитаннику полноценное риторическое образование, не говоря уже о приобщении последнего к основам философии.

Таким образом, фактический образовательный уровень Птолемея Эвергета должен был ограничиться филологической ступенью. Иначе говоря, этот уровень не выходил за широкодоступные рамки массовой школы, явно недостаточные для управления государством. Соответственно, и определение Филолог в отношении Птолемея III могло означать не только и не столько знатока и ценителя литературы или даже страстного коллекционера подержанных книг, но и банального недоучку. Причина же столь странной ситуации, связанной с обучением будущего Птолемея III, по моему мнению, кроется в семейных перипетиях царского дома Лагидов времен Филадельфа. Однако этот вопрос существенно выходит за рамки данного исследования и требует отдельного рассмотрения.

Савары, саврики и сварики античных источников как возможный прообраз этнонима «северяне»

Максим **КИРИЧЕНКО** (Харьков)

ХНУ имени В. Н. Каразина, аспирант, m.i.kiritchenko@karazin.ua

Во второй половине XIX в. к источниковой базе по истории восточнославянского племенного союза северян было привлечено три так называемых «античных» источника: «Географическое руководство» Клавдия Птолемея (II в. н. э.), «Космография» Равеннского Анонима (VII—VIII вв. н. э.) и Певтингерова карта (XII—XIII вв. н. э.). Несмотря на то, что два из них было создано в период средневековья, в их основу были положены источники, созданные в античное время, вследствие чего в историографии их обычно рассматривают, как относящиеся именно к этому периоду.

Авторы этих источников, описывая Северное Причерноморье, упоминают этнонимы «савары», «саврики» и «сварики». Созвучие этих имен со славянскими «северянами», а также принадлежность примерно к тому же региону позволила первым составителям северянской истории привлечь эти источники в свою базу и удревить на их основе время зарождения северянских племен. С развитием представлений об указанных источниках и их ономастики «савары», «саврики» и «сварики» перестали восприниматься как предки северян. Под ними сейчас принято понимать кочевые племена Северного Причерноморья. В связи с этим, при изучении формирования знаний о северянах, следует рассмотреть условия введения античных памятников в источниковую базу по их истории и их исключения из этой базы. Кроме того, актуальность проблемы изучения античных источников в контексте истории северян обусловлена не только историографическим интересом. Появление в античных источниках этнонимов, созвучных с будущими северянами, может отражать не зарождение славянского племени, а корни их будущего названия, которое, возможно, было перенято на определенных этапах взаимодействия славян с кочевниками.

В труде Клавдия Птолемея «Географическое руководство» описывается география ойкумены, известной греко-римскому обществу II в. н. э. В 5-й главе 3-й книги руководства, посвященной Европейской Сарматии, описывая племена, живущие у «побережья Океана вдоль Венедского залива», Птолемей упоминает племя «савары» (Σαῦαροι): «...за ними савары и боруски вплоть до Рипейских гор».

Впервые саваров Птолемея с «Несторовыми Северянами» отождествил П. И. Шафарик. Такая трактовка была принята многими учеными. В частности, в XIX в. северян в Птолемеевых саварах видели П. В. Голубовский и Д. И. Багалей. Трактовка саваров как предков северян

сохранялась до середины XX в. (А. Д. Удальцов). Во второй половине XX в. трактовка саваров как северян начала терять поддержку.

Отрицательно выразился о возможности отождествления саваров с северянами М. Фасмер. Ф. В. Шелов-Коведяев, ссылаясь на мнение В. В. Иванова и В. Н. Топорова об иранском происхождении этнонима «север», также исключил возможность сопоставления саваров и северян. М. С. Боднарский и В. В. Латышев интерпретировали птолемеевых саваров как савров, саубров или сауров.

Некоторые исследователи считают, что Птолемей в своем труде мог повторять одни и те же этнонимы, слегка видоизменяя их. Одним из таких дублетов могут являться савары/санары (по версии А. Мюллера) или савары/навары (по версии Г. Шютте). Основываясь на этих сведениях, Ф. В. Шелов-Коведяев подверг сомнению сближение саваров с северянами, поскольку на территории расселения санаров и наваров во времена Птолемея славяне еще не жили. Указание Птолемея на размещение саваров и бурсков у Рипейских гор, отождествляемых источниками с Уральскими горами, не позволяет, по мнению Ф. В. Шелова-Коведяева, локализовать эти племена западнее Волго-Донского междуречья. Однако, по мнению М. С. Боднарского, Рипейские горы Птолемея являются мнимым географическим фактом, а, следовательно, не могут служить ориентиром для размещения саваров. Кроме того, в источнике отражены реалии начала I тысячелетия, в которых еще рано искать сформировавшихся северян, но только их предполагаемых «предков» или носителей этнонима, впоследствии распространившегося на северян левого берега Днепра. Следовательно, не обязательна и атрибуция саваров к междуречью Десны, Сейма и Сулы, где расселяет северян в конце I тысячелетия автор «Повести временных лет».

Латиноязычная карта мира, известная в научном мире под названием «Певтингерова карта», содержит упоминание объектов под названиями Savrica и Sorices, отождествлявшихся некоторыми исследователями с северянами.

На 8-м сегменте Певтингеровой карты, в верхней ее части, между маниратами, каннатами и меотами заглавными буквами красной краской нанесено название «Savrica». Р. Талберт определяет Саврику как регион, тогда как А. В. Подосинов высказал предположение, что здесь мы имеем дело с этнонимом.

Отсутствие на Певтингеровой карте региона Таврика побудило некоторых исследователей трактовать Саврику, как неправильно написанную Таврику. Такому прочтению способствует и соседство Саврики на карте с «рвами, вырытыми рабами скифов» и боспоритами.

А. В. Подосинов предлагает понимать Savrica как дублет этнонима Sorices, нанесенный на карту Певтингера строчными буквами юго-западнее

Саврики у реки Nvsacvs (Днепр). Sorices часто отождествляют с этнонимами Σαυάροι Птолемея и Suarices Равеннского Анонима. Ссылаясь именно на этот факт, А. В. Подосинов высказал свое предположение о том, что под Саврикой следует понимать не регион, а этноним — «саврики», который, по его мнению, имеет сарматские корни.

Несмотря на скептическое отношение к аутентичности Певтингеровой карты, выраженное Н. М. Карамзиным, Д. И. Багaley ввел ее в свою источниковую базу по истории северян. Особую важность, по его мнению, Саврике придает ее расположение в окрестностях Дона, поскольку это подтверждает автохтонность северян в регионе Хазарии и дополняет более поздние сообщения арабских авторов о многочисленности славян в этой стране.

Река, которую Д. И. Багaley воспринимал как Дон, расположена на карте непосредственно за Днепром (Nvsacvs) и обозначена именем Tanasis Galatie. В отличие от соседних рек, названия которых нанесены строчными буквами черной краской, название этой реки написано заглавными буквами красной краской и поэтому мало кто из исследователей был склонен видеть в этой надписи гидроним. Так, Р. Талберт определяет Tanasis Galatie как название региона. Вторая часть этого названия, по мнению А. В. Подосинова, может указывать либо на кельтов-галатов, либо на Хазарию (Gazarie). «Танасис» действительно созвучно с «Танаис» — древнегреческим названием Дона — и если воспринимать Tanasis Galatie как гидроним, то возможно его следует понимать как Галатский/Хазарский Дон. Если же это название региона, то как Донскую Галатию/Хазарию. Возможно также, что Tanasis и Galatie — два отдельно стоящих топонима, как их понимал, к примеру, Я. Потоцкий. В таком случае, Tanasis может относиться к реке, а Galatie — указывать на название региона или этноса. Приравняв Tanasis к Танаису мы действительно найдем Саврику на Дону в начале I тысячелетия н. э., однако, учитывая условность географии (и особенно гидрографии) Певтингеровой карты, мы вряд ли можем уверенно соотносить расположенные на ней народы и реки.

В «Космографии» Равеннского Анонима упоминается страна роксоланов, савриков и савроматов (Roxolanorum, Suaricum, Sauromatum). Сварики, упомянутые в этом отрывке, отождествлялись некоторыми исследователями с северянами.

«Космография» Равеннского Анонима состоит из пяти книг. Упоминание савриков содержится в четвертой книге, где автор сообщает, что по соседству с Великой Скифией находится Колхия, рядом с которой находится страна амазонок. «Далее, около океана по соседству с вышеназванной страной амазонок находится страна, которая называется страной роксоланов, савриков и савроматов. Через эту страну протекают, среди

прочих, следующие реки: большая река, которая называется Вистула и впадает очень полноводной в океан, и река, которая называется Лутта».

Упоминание реки Вистулы позволило исследователям сделать предположение о том, что в тексте идет речь о территории Юго-Восточной Балтики. Этноним *Suarices* (*Suaricum*) обычно сближают с названиями *Sorices* и *Savrica* Певтингеровой карты. По мнению финского исследователя Туомо Пекканена, свариков можно также связать с колхским племенем сванов (*Suani* Певтингеровой карты). А. В. Подосинов назвал такое предположение маловероятным, указав на тот факт, что сваны на Певтингеровой карте расположены слишком далеко от того места, где Равеннский Аноним размещает свариков. Сам А. В. Подосинов, сопоставляя этнонимы *Suarices* Равеннского Анонима, *Σαύροι* Птолемея и «*Sorices* (= *Saurices*?)» Певтингеровой карты, склоняется к мнению, что речь идет о названии «народа, скорее всего сарматского происхождения».

Таким образом, источники, относящиеся к началу I тысячелетия, повествуют о саварах/савриках/свариках, располагавшихся предположительно в окрестностях Дона. Эти народы отождествлялись с северянами только на ранних этапах развития источниковедения и историографии по истории северян, но, со временем, все чаще стали атрибутироваться исследователями к неким племенам сарматского происхождения, не имеющим прямого отношения к будущим северянам. Поэтому античные источники крайне редко рассматриваются в актуальной научной литературе как источники информации по истории северян. Не исключено, однако, что в начале VIII в. славянское население, ассоциируемое с роменской археологической культурой, заняло территорию, некогда населенную саварами/савриками/свариками античных источников, и восприняло их этноним. Со временем этот этноним мог адаптироваться к языку новопоселенцев и превратиться в «Север», а затем в «Северяне». Вероятно, античные источники, введенные некогда в источниковую базу по истории северян, отражают этап зарождения (или первой фиксации в письменной форме) этнонима, корень которого состоит из согласных звуков с-в-р, и который позже был воспринят летописными северянами.

Проблеми атрибуції херсонеської кераміки з полісів Північно-Західного Причорномор'я

Вікторія КОТЕНКО (Полтава)

*к. і. н., Національний музей-заповідник українського гончарства,
провідн. н. с., kotenkovikt@gmail.com*

Характер міжполісних контактів у басейні Понту Евксинського в доримський час, не зважаючи на значний масив історіографії з даного питання, досі лишається полемічним. З-поміж них особливе місце займають зв'язки Херсонеса Таврійського з полісами Північно-Західного Причорномор'я, адже, не зважаючи на географічну близькість, дані центри мали свої особливості культурного та економічного розвитку. Попри важливість писемних джерел у дослідженні даної теми, наймасовішим тут все ж виступає археологічний матеріал, зокрема кераміка. Визначення центрів її виробництва лежить в основі дослідження матеріальної культури будь-якого античного полісу. В процесі такої атрибуції часто виникають ситуації, коли складно однозначно віднести виріб до продукції того чи іншого осередку, тому фактично виникають цілі колекції кераміки «невизначених центрів». Здебільшого це стосується амфорного матеріалу, хоча сюди можна віднести й значний масив столового посуду.

Той факт, що херсонеська продукція в тарних амфорах проникала до Ольвії, засвідчений в історіографії вже досить давно. Для прикладу варто згадати замітку С. С. Дложевського 1930 р., та дослідження М. І. Золотарьова 1990-х рр., який власне й ставив за мету визначити динаміку торговельних зв'язків між полісами та укладання каталогу херсонеський клейм з Ольвії. Результати його напрацювань дали поштовх до розширення наукових інтересів у цьому напрямку, адже виділення інших категорій херсонеської продукції в матеріалах Ольвії стало лише питанням часу. Особливо це стосується елліністичного періоду, коли економічні контакти між полісами були досить налагодженими.

Якщо атрибуція амфор херсонеського виробництва з Ольвії, Тіри та Ніконія на даному етапі археологічних досліджень вже не є проблематичною, то походження деяких типів глиняного столового посуду та пластики лишається дискусійним. Перш за все, це стосується масиву столової кераміки з червоним кольором черепка, яка в елліністичних матеріалах означених полісів нині часто віднесена до неатрибутованої. Вона представлена переважно уламками столового посуду, на стінки якого було нанесено орнамент у вигляді оперізуючих смуг або рослинні сюжети рідкою червоною фарбою.

В Ольвії така кераміка зустрічається досить часто в елліністичних шарах і неодноразово привертала увагу дослідників. Історіографія з да-

ного питання є обмеженою, однак висловлені в окремих роботах позиції є принциповими, а деякі взагалі потребують перегляду. Такий аспект як керамічний імпорт в системі херсонесько-ольвійських контактів взагалі не був окремим предметом дослідження у вітчизняному антикознавстві. У зв'язку з цим, варто зауважити, що інтерес до характеру відносин між цими полісами завжди перебував в економічній чи політичній площині. Дослідження ж кераміки, за виключенням амфорної тари, відбувалося здебільшого в культурологічних і мистецтвознавчих ракурсах, тому гончарні вироби не розглядалися в якості категорії товару, що, в свою чергу, не дозволяло поставити питання про наявність херсонеської кераміки в елліністичних матеріалах Ольвії. Ще однією особливістю історіографії з даного питання, причому як давньої так і сучасної, є пріоритет в атрибуції кераміки з віддалених центрів Ойкумени, а от вироби з сусідніх полісів у Північному Причорномор'ї ідентифікуються не з такою точністю та однозначністю. Хоча це пояснюється не стільки науковою суперечливістю у таких визначеннях, скільки незначною кількістю публікацій місцевих глиняних виробів північнопричорноморських полісів.

Дослідження у цьому напрямку очевидно варто починати з перших робіт про елліністичну кераміку полісів Північного Причорномор'я. Відносно Ольвії, однією з таких робіт була стаття Е. фон Штерна 1910 р. про елліністичний декорований посуд з розкопок Ольвії від кінця XIX ст. У ній було опубліковано здебільшого цілі вироби з некрополя, завдяки чому є можливість вивчати не лише морфологію такого посуду, а й його декор.

У 1940 р. було опубліковано одразу кілька робіт, присвячених місцевому ольвійському гончарному виробництву, куди очевидно потрапили й вироби херсонеського походження. Наприклад, у статті Т. М. Кніпович про місцеву ольвійську кераміку з розкопу «И» розглянуто групу елліністичних розписних виробів, до якої автор віднесла глеки з рослинним орнаментом. Вони виготовлені з червоної глини з домішками слюди, кварцу, вапняку, яку автор вважала «типовою ольвійською», хоча такі характеристики сировини притаманні саме для херсонеського гончарства. Рослинний орнамент виконано червоною або буро-коричневою фарбою на поверхні, покритій ангобом, або ж без попередньої обробки. Очевидно, частину з них все ж варто віднести до керамічного імпорту з Херсонеса Таврійського. Адже саме там зустрічаємо аналогічне декорування посуду у масовому матеріалі як з самого центру, так й з поселень хори. Тому центр виготовлення такої кераміки з Ольвії варто переглянути.

Децю пізніше, у 1982 р., вийшла стаття К. І. Зайцевої про групу елліністичної місцевої розписної кераміки з рослинним орнаментом з Ольвії. У ній автор розглянула переважно глеки, частина з яких вже

була опублікована раніше. Зокрема привертає увагу той факт, що згаданий Е. фон Штерном глек з рослинним та лінійним орнаментом, за спостереженнями К. І. Зайцевої, виготовлений не зі світлої-жовтої глини, а з червоно-оранжевої. Окрім того, ще кілька уламків з більшою вірогідністю за низкою ознак варто віднести до херсонеської продукції. Але, слідом за Т. М. Кніпович, така декорована кераміка була визначена як ольвійське місцеве виробництво. Хоча й варто зазначити, що у цьому випадку автору вже були частково відомі вироби херсонеський майстерень, тому атрибутування вибірки було зроблене у супроводі численних коментарів.

Порушити знову питання виділення херсонеської кераміки в Ольвії стало можливим завдяки накопиченню нових матеріалів та їх публікації, не стільки з самої Ольвії, скільки з поселень херсонеської хори, де така продукція є масовою. Цьому сприяв також перегляд старих колекцій, що дозволило нині співставити окремі типи виробів.

Якщо економічні відносини Херсонеса Таврійського з Ольвією підтверджуються, в першу чергу, епіграфічними пам'ятками, то для з'ясування контактів з Тірою на перше місце виходять суто археологічні джерела. Відомо, що один з маршрутів морського сполучення лівобережного Понту пролягав від гирла Тіраса до берегів Західної Таврики, омиваючи Ольвію, тому сліди безпосередньої торгівлі між ними мали б лишитися в матеріалах обох центрів. Надійним археологічним джерелом з цього питання, на наш погляд, може слугувати кераміка херсонеського виробництва з розкопок Тіри, на що вже було акцентовано увагу в історіографії. Зокрема у статті Т. Л. Самойлової та С. В. Строкіна в контексті вивчення міжполісних відносин північнопонтійських центрів розглянуто групи столового посуду ольвійського, херсонеського та боспорського виробництва. Важливим зокрема є висновок, що гончарна привізна кераміка очевидно виступала тут в якості окремої категорії товару і надходила сюди разом з продуктами в амфорах, які були основним предметом збуту херсонеських купців.

В першу чергу, варто враховувати, що даний тип довізної кераміки в загальному масиві матеріалів Тіри не є масовим. Мова йде переважно про нечисельні фрагменти столового посуду з характерними ознаками виробництва у майстернях Херсонеса Таврійського — червоної глини з притаманними домішками у вигляді частинок вапняку та типового декору поверхні червоною фарбою у вигляді оперізуючих смуг та рослинного орнаменту. Кераміка херсонеського виробництва, що походить з Тіри, представлена виключно посудом, серед якого виокремлюються форми — столові глеки (за вінцем та стінками) та фляга (за характерним профільованим горлом). Їх об'єднують петрографічні характеристики (за візуальними спостереженнями), а також стиль декору. До окремої групи

віднесено фрагменти виробів з оранжевої глини зі слідами лискування, адже їх приналежність до херсонеського виробництва лишається під сумнівом.

Значно менше відомостей маємо про контакти Херсонеса Таврійського з Ніконієм, матеріальна культура якого містить обмежені серії знахідок херсонеського виробництва, зокрема тарних амфор. До окремої категорії знахідок з елліністичних шарів Ніконія варто віднести фрагменти гончарного столового посуду та дрібної керамічної тари, які за рядом ознак можуть бути віднесені до херсонеського виробництва.

Так з матеріалів Ніконія маємо серію фрагментів столових розписних глеків та одиничні фрагменти фляг, які мають широкі аналогії з розкопок як самого херсонеського городища, так і поселень його хори у Північно-Західній Тавриці. Принциповим є датування херсонеського керамічного імпорту до Ніконія, враховуючи особливості історичного розвитку цього поліса в елліністичний час. Знахідки херсонеського виробництва (амфори) звідси віднесено дослідниками до другої половини IV — середини III ст. до н. е., що хронологічно дозволяє співставити такі дати з останнім століттям першого історико-культурного (доримського) періоду в житті поліса. До цього часового проміжку цілком можна віднести й атрибутовані вироби, які датуються на матеріалах Херсонеса та поселень його хори дещо ширше, серединою IV—III ст. до н. е.

Таким чином, атрибуція кераміки херсонеського виробництва з полісів Північно-Західної Таврики базується на перегляді старих колекцій з виділенням специфічних рис такої продукції — петрографічних та оздоблювальних. На сучасному етапі досліджень важливо переглянути попередні висновки про асортимент місцевої ольвійської кераміки, а також корелювати херсонеський керамічний імпорт з хронологією означених полісів у Північно-Західному Причорномор'ї.

Цицерон на Востоке: гибель Республики

Сергей ЛИТОВЧЕНКО (Харьков)

*К. и. н., доцент, ХНУ имени В. Н. Каразина,
litovchenkosd@gmail.com*

Расширение владений Римской республики во II—I в. до н. э. привело не только к возникновению крупнейшей средиземноморской державы, но и спровоцировало кризис управления римскими провинциями. Несоответствие системы республиканского провинциального устройства существованию государства имперского типа, каким Рим стал ещё во II в. до н. э., неоднократно подчёркивалось современными исследователями. Действительно, ход политических событий подсказывал, что значительное расширение пределов города-государства невозможно без коренных преобразований в системе принятия решений, формирования и использования вооружённых сил, контроля над покорёнными территориями. Временное решение проблемы — создание большой полупрофессиональной армии, которая использовалась как пожарная команда, позволило, в основном, найти адекватный ответ внешним угрозам, но спровоцировало глубокий внутривластный кризис. Связка легионы-полководец неизбежно вела к трансформации системы принятия решений в Республике, что и произошло в I в. до н. э. Одновременно проходили и изменения в управлении и структуре римского фронта на Востоке, где соседями римлян были развитые эллинистические государства.

Однако, если общий анализ изменений в Риме проведен достаточно подробно, то проявления кризиса непосредственно в провинциях остаются зачастую за пределами внимания исследователей. Вызвано это, прежде всего, тем, что происходившие в провинциях события достаточно скупо освещены в источниках. Тем более значимыми оказываются сведения писем Марка Туллия Цицерона из провинции Киликия. Во-первых, в письмах содержится самый большой объём информации о деятельности римского наместника (записки Гая Юлия Цезаря — иная ситуация, Цезарь действовал не столько как наместник, сколько как полководец). Во-вторых, и это решающий аргумент, специфика эпистолярного жанра позволяет проследить изменение ситуации в провинции в динамике течение короткого периода времени, без влияния послезнания, столь характерного для исторических хроник и повествований. В-третьих, именно письма Цицерона, охватывающие весь спектр адресатов, от официальных до личных, дают возможность оценить масштабы информационной связанности Римского государства. Поэтому представляется допустимым реконструировать деятельность

римского наместника в середине I в. до н. э. именно на основе писем Марка Туллия Цицерона.

Анализ писем Цицерона позволяет, по нашему мнению, утверждать, что система провинциального управления на римском востоке не отвечала требованиям времени. Это выразилось в том, что на один из важнейших участков римской границы был отправлен, вопреки собственному желанию, политик, совершенно не сведущий в военных делах. Действия Цицерона в Киликии показали, что римляне были не готовы к отражению даже мнимой агрессии парфян. Это было связано не только с личностью проконсула, которая, вероятно, повлияла на пассивность римского гарнизона в Киликии во время парфянского набега на Сирию, но и с общей ситуацией в провинции. Боеспособность римских войск была низкой, союзники ненадежны, разведка практически отсутствовала. Рим никак не реагировал (вероятно, не мог) на панические призывы проконсула. В таких условиях реальный рейд парфянской конницы мог действительно привести к катастрофе, которой так опасался Цицерон. Очевидно, что без масштабной реорганизации системы управления Востоком стабильность римских владений оставалась под угрозой.

Лисимах и Деметрий Полиоркет: благочестие против царского культа

Константин НЕФЕДОВ (Харьков)

*К. и. н., доцент, Национальный аэрокосмический университет
им. М. Е. Жуковского «ХАИ», k.nefedov@khai.edu*

Один из наиболее ярких представителей первого поколения приемников Александра Македонского, диадохов, сын Антигона Одноглазого, Деметрий Полиоркет широко прославился в греко-македонском мире своими невероятными богоравными почестями. Культ Деметрия в греческих городах получил настолько экстремальное развитие, что некоторые современные исследователи считают его своеобразным апогеем богоравного чествования правителей в античном мире в целом. Количество работ, посвященных культу Полиоркета, исчисляется уже многими десятками и интерес к нему в научной литературе в последние годы постоянно растет. Вместе с тем, практически никто из современных исследователей не пытался проанализировать вопрос о том, как реагировали на неумеренное культовое почитание Деметрия другие диадохи. Как нам представляется, античные источники дают весьма интересный материал в этом вопросе, по крайней мере, для одного наиболее упорных противников Деметерия — правителя Фракии, а затем и большей части Малой Азии и Македонии Лисимаха.

С первых десятилетий своего правления во Фракии Лисимах избрал для себя отношение к царскому культу, прямо противоположное тому, которое было характерно для Деметрия. Следуя традициям македонского двора Антипатра и Кассандра, которые были ближайшими союзниками фракийского правителя, Лисимах вплоть до поражения Антигонидов в битве при Ипсе в 301 г. до н. э., отрицал возможность воздаяния богоравных почестей не только себе, но даже покойному Александру Македонскому, считая это неблагочестивым с религиозной точки зрения. Хотя легитимность Лисимаха держалась почти исключительно на факте его близости к Александру при жизни, вплоть до 297 г. до н. э. в политике фракийского правителя, так же, как и на выпускаемых им монетах, невозможно обнаружить ни одного намека на обожествление македонского завоевателя.

Косвенным подтверждением публичного неприятия Лисимахом культа Александра является приводимая Юстином легенда, в которой фракийский правитель выступает в роли «спасителя» знаменитого философа Каллисфена, который пострадал от неумеренного деспотизма македонского завоевателя за отказ совершить перед ним коленопреклонение (проскинезис). Поскольку проскинезис считался в греческом мире

наиболее ярким проявлением богоравного чествования царя, Лисимах в данной истории выступал в роли убежденного противника культа Александра.

По мере разрастания культа Антигона и Деметрия в греческих городах, Лисимах решил использовать свое неприятие обожествления людей против них. Когда политические противники Деметрия в Афинах во главе с комедиографом Филиппидом в 302–301 гг. до н. э. начали жестко критиковать культ Антигонидов как проявление губительного для демоса богохульства, Лисимах поддержал их идеи и после изгнания из Афин привлек к своему двору, где им удалось в полной мере реализовать свои начинания в литературных произведениях.

После поражения Антигонидов при Ипсе Лисимах, став правителем большей части Малой Азии, значительно усилил позиции в греко-македонском мире, но реализовать свое преимущество в полной мере ему не позволяло активное противодействие Деметрия, который, кроме мощного флота, опирался в своей политике на расположение малоазийских полисов, официально переданных после Ипса Лисимаху. Эти города не отпали от Антигонидов и всячески поддерживали их во многом в благодарность за проводимую Антигоном и Деметрием на протяжении многих лет политику «освобождения греков», благодаря которой полисы освобождались от постоя гарнизонов и получали внутреннюю автономию. Поскольку символом этой политики был, в первую очередь, культ Антигона и Деметрия в Афинах в качестве «спасителей» эллинов, Лисимах приложил усилия, чтобы во время временного отпадения столицы Аттики от Деметрия в 300–296 гг. до н. э. дискредитировать этот культ. По инициативе Филиппида, Лисимах передал Афинам в дар 10 000 медимнов хлеба, а также мачту и рей для ритуального корабля Афины, на котором во время Панафинейских празднеств провозился через город священный пеплос богини. В 307 г. до н. э. на пеплосе вместе с олимпийскими богами были вышиты портреты Антигона и Деметрия, а в 301 г. до н. э. прямо во время Панафинейских празднеств он был разорван на части ураганом, который, помимо, прочего уничтожил посевы зерновых, виноградники и оливковые деревья, что привело к упадку благосостояния афинян и даже голоду в столице Аттики в следующие годы. Филиппид изобразил этот случай в своем произведении как результат богохульства, вызванного культом Антигонидов: их неумеренные почести и профанация традиционных ритуалов заставили богов отвернуться от города. Обеспечив Афины хлебом и ритуальными предметами для разрушенного панафинейского корабля, Лисимах вернул в город религиозное благочестие и, как следствие, — благоденствие. Таким образом, в Афинах установился своеобразный «антикульт» Лисимаха: как благочестивый

правитель, он ликвидировал негативные последствия царского культа Антигонидов и способствовал возрождению попоранного этим культом мирового порядка.

После смерти Кассандра в 297 г. до н. э. Лисимах начинает всячески поддерживать обожествление Александра. На монетах Лисимаха появляется знаменитый портрет Александра в образе сына Зевса-Аммона, который символизирует поддержку со стороны покойного завоевателя в победе над Антигонидами при Ипсе. Очевидно, считалось, что этой победой Александр доказал свой богоравный статус и заслуживает теперь воздаяния культовых почестей. Кроме того, фракийский правитель с середины 90-х гг. III в. до н. э. пытается представить себя в Малой Азии в качестве продолжателя политики Александра и, судя по всему, всячески поддерживает распространение его посмертного культа. Самой яркой акцией такого рода становится переименование Антигонеи Троады в Александрию, несомненно, сопровождавшееся учреждением культа Александра. Эта акция преподносится в пропаганде Лисимаха как еще одно проявление религиозного благочестия, ибо, по его словам, благочестиво вначале называть города в честь Александра, а потом уже в честь себя. Поскольку сам Лисимах уже давно назвал в честь себя Лисимахию на фракийском Херсонесе, можно полагать, что его заслугою в случае с Антигонеей, считалось не просто переименование города, а предоставление прав нового божественного основателя города Александру, а не себе самому. Не исключено, что этой акцией Лисимах надеялся создать в своей державе некое подобие Александрии Египетской, которая была центром почитания покойного завоевателя в греко-македонском мире.

Есть основания полагать, что Лисимах, по аналогии с Антигонеей Троадой, заменил культ Антигона культом Александра в Ионийской Лиге. В Эритрах и, возможно, некоторых других малоазиатских полисах культом Александра был заменен отправлявшийся здесь в предшествующие годы культ Деметрия. Также Лисимах, судя по всему, способствовал учреждению посмертного культа Александра на острове Фасос, находившемся под его непосредственным контролем. Проведением подобной политики Лисимах надеялся закрепить за собой статус наиболее достойного преемника Александра, что было весьма перспективно в условиях, когда ему противостоял не чтивший македонского завоевателя Деметрий, а другие диадохи уделяли почитанию Александра всё меньше внимания.

В 286 г. до н. э. Деметрий был окончательно повержен и Лисимах, став кроме всего прочего царем Македонии, превратился фактически в наиболее могущественного диадоха. Он начинает вынашивать планы создания огромной империи и нацеливается уже непосредственно на трон самого Александра. В таких условиях для Лисимаха становится акту-

альной поддержка собственного культа, который мог бы приравнять его к самому македонскому завоевателю. Культовое чествование Лисимаха в этот период зафиксировано в трех греческих полисах — Приене, Самофракии и Кассандрии, и является весьма вероятным еще, как минимум, для трех городов — Эфеса, Лисимахии и Самоса. При этом во всех известных случаях учреждение культа Лисимаха так или иначе связывается с победой над Деметрием: в Приене его почтили за разгром остатков армии Деметрия, на Самофракии — за расправу с ограбившей святилище Великих Богов бандой пиратов или наемников, которые также были связаны с Деметрием; в Кассандрии его эпонимный культ, видимо, заменил аналогичный культ Деметрия как царя Македонии.

Примечательно, что на Самофракии Лисимах был почтен богоравными почестями за благодеяния и религиозное благочестие, проявившееся в его расправе с «нечестивцами», под которыми понимались упомянутые грабители. Таким образом, даже свой собственный культ Лисимах пытался связать с традиционным благочестием, противопоставив его богохульству поверженного уже Деметрия. Весьма характерно, что во всех известных актах культового чествования Лисимаха к нему никогда не применяется наиболее традиционный для эпохи диадохов эпитет «Сотер». Не вызывает сомнений, что это вызвано сознательным стремлением Лисимаха не уподоблять свой культ почитанию Антигонидов, дабы не идти вразрез со своей многолетней политикой борьбы за религиозное благочестие.

Таким образом, если Деметрий Полиоркет, по мнению некоторых исследователей, своим культом и неумеренной религиозной политикой пытался изменить культовые традиции в своих интересах, Лисимах в ответ на это публично защищал древние ритуальные нормы и традиционное благочестие. При этом политика Лисимаха имела своей целью обоснование властных амбиций и, в сущности, была не менее манипулятивной, чем «нечестивая» политика Деметрия. В конечном итоге, эта политика также привела Лисимаха к насаждению собственного культа, который отличался от культа Деметрия лишь тем, что окружался ореолом религиозного благочестия.

Львівський період науково-педагогічної діяльності С. Я. Лур'є

Олег ПЕТРЕЧКО (Дрогобич)

Д. и. н., профессор, ДГПУ имени И. Франко, зав. каф., o.petrechko@ukr.net

Соломон Якович Лур'є (1891–1964) без сумніву належить до числа провідних антикознавців та філологів-класиків ХХ ст. Однак його наукова спадщина сьогодні не оцінена належним чином. Зокрема, його монографія «антисемітизм у стародавньому світі» одними дослідниками оцінюється як «важлива», іншими — ігнорується. У російськомовній історіографії навколо цієї книги точаться гострі дискусії, в той час як західні дослідники з нею не надто обізнані. Наукове кредо Соломона Яковича вповні співзвучне з «sine ira et studio» Тацита. Скромність у побуті поєднувалася у Соломона Яковича з безкомпромісністю наукової та громадянської позиції. У тодішніх суспільно-політичних умовах це не знаходило розуміння та підтримки керівництва. Тому не дивно, що у 1949 р. вчений втрачає робоче місце в Академії Наук та Ленінградському університеті, який у той час носив ім'я А. Жданова. Приводом його звільнення стали «об'єктивістські помилки». У наказі ректора Ленінградського університету звільнення професора С. Лур'є обґрунтовувалося допущеними ним «вагомими помилками у науковій та навчальній роботі». Все це не сприяло науковій діяльності С. Лур'є. У списку його публікацій за 1949–1953 рр. вказано лише дві позиції: стаття у Великій Радянській енциклопедії під титулом «Архімед» (1950 р.) та переклад з латинської мови трактату Епіноса (1951 р.).

1 вересня 1953 р. С. Лур'є був прийнятий на посаду професора класичної філології Львівського державного університету імені Івана Франка. Не буде перебільшенням сказати, що науково-педагогічна діяльність С. Лур'є отримала друге дихання у Львівському університеті. З 1954 р. регулярно публікуються наукові статті та монографії вченого. Йому було доручено читати курси історії грецької мови та історії Стародавньої Греції для студентів класичної філології, спецкурс з давньо-ахейського діалекту та курс історії античної математики на механіко-математичному факультеті, керівництво археологічною практикою студентів на чорноморському узбережжі. Проф. С. Лур'є з великою повагою ставився до студентів, які його любили і поважали. За спогадами його учня проф. Андрія Содомори, Соломон Якович був противником «зазубрювання» і намагався зробити вивчення грецької мови цікавим і приємним. Він щотижня збирав у себе вдома на заняття з грецької мови улюблених учнів навіть після того, як вони уже закінчили університет. При цьому щиро гостив їх чаєм та тортом.

При всьому тому і у Львівському університеті Соломон Якович потерпав через свою громадянську позицію, яка проявлялася подекуди у дрібницях, зокрема у відмові купувати лотерейні квитки. Звичайно, загальна атмосфера була далеко не такою, як у попередні десятиліття. Проте, як і раніше, за кожним викладачем слідкував не лише деканат, але й партійна організація, хоча б він і не був членом партії. Очевидно, без благословення цього органу годі було розраховувати на дозвіл взяти участь у роботі якоїсь наукової конференції за кордоном. Професор А. Содомора згадує, що усі запрошення на адресу проф. С. Лур'є надходили з великим запізненням, що не давало можливості реально претендувати на закордонне відрядження. 25 квітня 1958 р. Соломон Якович написав заяву на ім'я ректора з проханням видати йому характеристику з місця праці для пред'явлення у Союз письменників щодо прийому у члени Союзу. Зберігся чорновий варіант характеристики, підписаний деканом та секретарем партбюро факультету іноземних мов. Після вступної частини та переліку курсів, які викладає проф. С. Лур'є, констатується, що він проводить заняття на належному науково-теоретичному рівні. Наступне речення закреслено, але його можна прочитати: «Однак ідейний рівень лекцій не завжди відповідає вимогам радянського вузу». Далше сказано, що «Проф. Лур'є С. Я. продуктивно та інтенсивно працює науково, написав значну кількість праць і монографій з класичної філології». У наступному абзаці говориться про недостатню участь у ідейно-виховній та громадській роботі кафедри, факультету та університету. Зроблено висновок про те, що «Пасивне ставлення проф. Лур'є С. Я. до суспільно-політичних та виховних заходів кафедри і факультету не сприяють ідейному вихованню студентів». Закінчення цього чорнового варіанту характеристики не відповідає заяві, з приводу якої вона писалася. Зокрема, в останньому реченні сказано: «Характеристика видана для пред'явлення в Союз письменників СРСР, для отримання санаторної путівки». Друга частина цього речення, після коми, закреслена, а сама кома виправлена на крапку. На основі цієї характеристики було підготовлено характеристику від імені ректора, в якій вказано, що вона видана для пред'явлення в Союз письменників СРСР для обрання членом.

Погіршення стану здоров'я вченого змушувало вченого думати про зменшення педагогічного навантаження. Перший тривожний дзвінок прозвучав у 1958 р. Після 1957/1958 н. р. С. Лур'є написав заяву на ім'я ректора з проханням вивести його зі штату Львівського університету, що дасть йому можливість повернутися на пенсію. Передувало цьому обстеження здоров'я Соломона Яковича, яке було проведено у терапевтичному секторі академії Наук СРСР. У медичному висновку зазначалося, що суміщення нормального педагогічного навантаження з науковою

роботою для проф. С. Лур'є категорично протипоказано. Однак на кафедрі рівноцінної заміни, очевидно, не було, та й Соломону Яковичу було важко без улюбленої роботи. Очевидно, стан здоров'я професора С. Лур'є невдовзі покращився, і уже на початку 1958/1959 н. р. він повертається на посаду професора кафедри класичної філології. Проте з березня 1961 р. Соломон Якович змушений періодично брати лікарняний та відпустку за хворобою. У 1963/1964 н. р. проф. С. Лур'є переходить на посаду професора-консультанта, що дозволяло йому виконувати лише половину навантаження, встановленого для штатного професора. У вересні 1964 р. стан здоров'я Соломона Яковича різко погіршився, він не зміг допрацювати до кінця третій робочий тиждень нового навчального року. Його серце перестало битися 30 жовтня 1964 р.

Саки в Индии

Ярослав **ПИЛИПЧУК** (*Киев*)

*к. и. н., Институт востоковедения им. А. Ю. Крымского НАН Украины, м. н. с.,
pylypchuk.yaroslav@gmail.com*

Одним из интереснейших аспектов истории народов евразийской степи является история саков. Необходимо исследовать историю саков за границами степного пояса Евразии. Данное исследование посвящено истории саков в Индии. Необходимо отметить, что отдельным вопросам сакской истории посвящены исследования Н. Ляпуновой, Р. Нечаева, Б. Пури, Е. Руденко, Ю. Тайшана. Задачей данного исследования является исследование истории саков в Индии.

О кочевых народах Средней Азии упоминали древнеперсидские источники. Земля, в которой жили кочевые племена, называлась Туран. Одной из стран этого региона была Кангха. Кангха Авесты это столица Турана. Канг «Шах-Наме» считался центром Турана. С. Толстов локализовал эту страну в Хорезме, что вряд ли возможно, поскольку Хорезм был хорошо известен иранцам. О стране Канг и о некоторых населенных пунктах знали и пехлевийские документы, а также иранско-таджикский эпос «Шах-наме», составленный Фирдоуси. В авестийском «Ардвисур-Яште» упомянуто о проходе Хшатросука в пресвятой Кангхе. Авестийские туры жили на среднем течении Сырдарьи и в районе гор на восток от нее. В «Фарвардин-яште» туры упомянуты рядом с дахами (предками парфян). Пехлевийские и авестийские источники не знали о массагетах, о которых знали античные источники. Фирдоуси же сообщал о том, что Сальме (Сайрима) в удел достался запад, а Туру — Чин и Туран. Сайрима, Тура и Арья были сыновьями Тразтаоны. Необходимо отметить, что война с саками была зафиксирована в Бехистунской надписи, когда Дарий I вынудил покориться правителя сака-тиграхауда Скунху. В одной из древнеперсидской надписей упомянуты сака-парасугудам, то есть засогдийские саки. Дарий сообщал, что его владения простираются от владений этих саков до Куша. В надписи Дария из Персеполя указано, что ему были подвластны саки. В надписи Дария из Накш-и Рустам сообщалось, что персам покорялись сака-хаомаварга и сака-тиграхауда. Эти самые племена упоминались и в надписи Дария из Сузы. В надписи Ксеркса из Персеполя также упоминались сака-хаомаварга и сака-тиграхауда как подданные правителя персов. Сака-парасугудам (засогдийские скифы) было обозначением саков, живших в евразийских степях, в частности в Семиречье.

О саках говорила и китайская историческая традиция. Касательно племени сэ (скифов), то отмечалось, что часть из них поселилась в Западном Крае (Восточном Туркестане) под властью иных. Вероятно,

сака-парасугудам древнеиранской исторической традиции это и были саки, которые жили вблизи Хотана и Кучи. Другая часть племени сэ двинулась на Гибинь (Цзибинь, Кашмир), то есть вошла на территорию Индии в Кашмир. Отмечалось, что сэ до переселения владело территорией, которая во время написания «Старшей истории Хань» принадлежала Усуни. Отмечалось, что Большой Юэчжи также победил правителя народа сэ и тот был вынужден отступить через Висячий переход. Вероятно, тут указано, что с территорий Семиречья и Тянь-Шаня саки были вынуждены перейти через Памир и Гиндукуш. Усунь же охарактеризовано как кочевое владение, его люди суровые и являются соседями Канцзюя, Давани и разных малых владений. Народ сэ китайской хроники можно отождествлять со скифами и сакаравами античных источников. Как известно нам из античных источников, ряд варварских народов — сакалары, апасиакы и тохары (юэчжи) завоевали земли Греко-Бактрийского царства. перевалочным пунктом на пути в Индию для саков была Бактрия. Племена апасиаков и сакаларов оказывали помощь парфянам против войск Селевкидов. Саки представляли угрозу и для самой Парфии. Парфянский царь Артабан I был вынужден платить сакам дань. Около 123 г. юэчжи вторглись в Бактрию, что вынудило саков атаковать парфян. Царь Митридат II нанес ряд поражений сакам и отомстил им за прежние поражения парфян. Покорение части саков вынудило остальных мигрировать в юго-восточном направлении, в Индию.

История саков также известна благодаря индийским источникам. В «Махабхарате» упомянуты шаки, а также канки и токхары. Шаки в «Махабхарате» были названы врагами Кауравов, но в великой битве при Курукшетре шакская конница поддержала Кауравов. Поздние редакторы «Махабхараты» негативно относились к шакам, как и к яванам (грекам). Шаки изображены, как те, которые потерпели поражение в борьбе с ариями-индусами. О саках как о шаках упоминалось во многих индийских трактатах и эпосах — «Пуранах» (Маркандея-Пурана, Йюга-Пурана, Бхавишья-пурана), «Ману-смирिति», «Рамаяне», «Махабхарате», «Махабхашье» (автор Патанджали, жил в II в. до н. э.), «Брихат-Самхите» (автор Вараха Михира, писал в VI в. н. э.), «Кавьямимасе», «Брихат-Ката-Маньяре», «Ката-Сарисагаре», «Айюрведе», «Харивашме», «Махамайюре», «Девы Чандра Гупта», «Атхарваведе», «Прашасте» (автор Гаутамипутра Сатакарни), «Саканде» (автор Катьяяна). О шаках упоминали в джайнистские трактаты «Синхасандватришико», «Калакачарья-катханака», «Абхидхан-Чинтаманипадапалипти прабандх». Негативным было отношение к шакам в «Рамаяне» и «Пуранах». Их изображали как врагов ариев-индусов. Этноним шака употреблялся по отношению к воинственным племенам северо-запада Индии. Конкретную информацию о них можно было получить из греческих источников,

индийской эпиграфики и монет. Таким образом, древнеиндийская историческая традиция знала о кочевниках евразийских степей относительно мало. Она представляла их как степных кочевников и мало знала о делении их на отдельные племена до того как столкнулась с ними. Царь Ашока упоминал о шака в своих надписях. Власть Маурьев при этом императоре распространилась до Памира. В «Ману-смирти», то есть «Законах Ману», шака рядом с явана (греками), пахлавами (парфянами) и дарадасами (дардами) названы выродившимися воинами. В том самом качестве они названы в книге «Анушассанапарва» эпоса «Махабхарата». Отмечалось, что они понизили свой статус после поражения в войне между Пандавами и Кауравами. В «Махабхашье» (автор Патанджали) шака и явана уже названы как шудры. В «Катьяяна» (автор Вартика) упомянуты цари шака как варварские правители Уттарапаты. Шаки упомянуты как воины из Удичьи, то есть севера. В книге «Кишкинда Канда» «Рамаяны» шака и яваны упомянуты на северо-запад от гор Химават (Гималаи) в районе Семиречья в Пакистане. Отмечалось, что воевало между собой греческо-сакское и арийское (индийское) войска. Индусы знали две части Центральной Азии. Северную часть они называли Сакадвипой, а южную — Арьядвипой. Этноним массагеты мог быть воспринят греками от индусов, которые знали махашака, то есть великих шаков. Систан (Сакастан) назывался ними Шакастхана (страна шаков). Римлянин Плиний упоминал о саках-аттакорах, а индусы знали уттаркуру, то есть северных куру. В Индии была эра шака, которая появилась с сакскими завоевателями. Индусы активно контактировали с саками в Западном Крае (Восточном Туркестане). Правители там сакские правители с именами Виша Самграма, Виджита Самбхава, Ситатапатра-Дхарани, Кирти, Дхарма, Вахам, Викрам, Сура, Симхаг. В этот регион через Гималаи и Каракорум проникали буддизм и индийское письмо кхарошти [Руденко 2011].

Вторжение юэчжей в Южную Бактрию вынудило саков оставить район Каписы-Кабула. Саки перешли Каракорум и Гималаи, а также через перевал Болан, перешли из Дрангианы и из Арахозии через горы Брагуи. Саки оставили петроглифы Шатиал, Гилгит, Хила, Хунза. Сакский правитель Май взял Таксилу и победил индо-греческого правителя Аполодота II в 85–70 гг. до н. э. Маем сакский правитель титулировался на монетах с греческой легендой, а индусам был известен как махараджа Моаса. Кроме того, он по персидскому образцу, на греческих и индийских монетах называл себя царем царей. Преемниками Мая были Вонона и Спалагадама. У Вонона был сын Спалириса. Некоторые ученые считают, что царь Аз был сыном Спалириса, но другие считают Мая саксом, а Аза пахлавом, то есть парфянином. Май пришел в Индию, пройдя горы. Сакский правитель Аз пришел через

Сеистан и долину Инда. В сочинении «Калакачарйакатанаца» упоминалось о сакской династии долины Инда. С саками воевал Викрамадиттйа (правитель Мальвы). Античный географ Птолемей упоминал о сакских правителях Индии (Индо-Скифах). В 60 г. до н. э. саки взяли Матхуру. В римских «Пейтингеровой карте» и «Перипле Эритрейского моря» Барбарикон и Миннагара были названы скифскими портами. Саки на востоке доходили до Паталипутры на реке Ганг. Период гегемонии саков датируется с 50 г. до н. э. до 30 г. н. э. Монеты Аза находили в Гандахаре и Таксиле, но не в Арахосии. В индийских надписях Аз назван Айаса. Преемником Аза I был Азилий, а преемником последнего — Аз II. Аз II завоевал Джалалабад и Гардез. После Аза II его царство распалось и его смог восстановить Гондофар, который происходил из племени пахлава, которые вместе с камбоджами, парадами и ришками воевали в сакском войске. В 10 г. до н. э. под их ударами пало Индо-Греческое царство. Гондофар правил в 20–46 гг. н. э. и о нем написал апостол Фома, пропагандировавший христианство в Индии. Филострат, описывая визит Апполония Тианейского в Индию, также упоминал о Гондофаре. Правителей с именем Гондофар у пахлавов было четыре, а среди других были Абдагез и Пакор. Власть Пахлавов распространялась на Капису, Арию, Таксилу, Гандхару, Пенджаб, Синд. Абдагез и Гондофар IV Сасан потеряли Капису-Кабул, но продолжали контролировать индийские провинции, Арахозия, Дрангиана и Ария же находились под властью пахлавов до самих Сасанидов. После потери Гандхары и Таксилы Пахлавы контролировали Синд и Пенджаб. При управлении индийскими провинциями саки и пахлавы использовали древнеперсидский и древнегреческий опыт. Сакские правители титулировали себя василевсами, для полководцев использовали термин стратеги и меридархи. Эллинский язык был лингва-франка в Индии. Греческое наследие было заметно и в архитектуре. От персов были институты кшатрапов и пышное именование правителя царем царей. Саки в Матхуре способствовали буддизму, в Таксиле исповедовали зороастризм, царь Аз чтил греческих богов. Саки также почитали своих богов. Для саков был характерен политеизм и они встраивались в местные реалии.

Во время образования Кушанской империи саки завоевали Сураштру и Мальву в 57 г. до н. э. и основали там государство западных кшатрапов. Они были на некоторое время отброшены Викрамадиттей, но в 78 г. н. э. отвоевали эти земли. В Джунагадхской надписи сакские правители титулировали себя великими кшатрапами. Некоторое время они соглашались называть себя наместниками кушан и с их позволения правили своими землями. Бхумака и Нахапана были могущественными правителями. В 30-х гг. II в. Чаштана сбросил зависимость от кушан. Около

150 г. н. э. саки воевали с кушанами за контроль над Западной Индией. Царь Рудраман I воевал против кушан и яудхеев. Его государство включало в свой состав Мальву, Гуджарат, Раджастхан, часть Декана. Рудраман также воевал с Сатаваханами. Его столица находилась в Уджайне. После смерти Рудрамана Сатаваханы взяли реванш, государство переживало период усобиц. Правители даже потеряли титул великих кшатрапов. Непродолжительное восстановление их могущества произошло при Рудрасене. Династия западных кшатрапов продержалась до конца IV в., когда их владения завоевала Империя Гупта.

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Причиной миграции саков в Бактрию было вторжение в земли саков со стороны усуней и юэчжей во II в. до н. э. Масштабные сакские завоевания в Индии можно датировать I в. до н. э. Причиной миграции в Индию было давление, оказываемое Парфянским царством на саков в Бактрии, Дрангиане и Арахозии. Саки в Индии завоевали земли Индо-Греческого царства. При этом они восприняли греческие, иранские и индийские традиции. Отношение со стороны индусов по отношению к сакам было враждебным. В Индии сакам пришлось выдержать конкуренцию со стороны пахлавов (индо-парфян) и юэчжей (кушан). Некоторое время сакские цари были вассалами Кушанской империи. Сакские правители сравнительно долго продержались и окончательно их государство уничтожила индийская империя Гупта.

К вопросу о возникновении государственности у набатеев

Алёна **ПОХОДНЯКОВА** (Харьков)

ХНУ имени В. Н. Каразина, аспирантка, Alyona.pokhodnyakova@gmail.com

В последнее время исследователи все чаще проявляют интерес к проблемам ранней истории набатеев, о чем свидетельствуют работы Р. Веннинга, Д. Графа и ряда других ученых. Однако приходится отметить, что в источниках она освещена очень слабо, поскольку в IV—III вв. до н. э. набатеи, вероятно, редко использовали письменность, а греческие авторы не ставили себе целью подробно описывать их историю. Этим во многом объясняется недостаточность наших сведений о ранних временах набатейской истории, порождающая известные сложности в решении ряда важных вопросов. К их числу относится, в частности, вопрос о времени возникновения у набатеев государственности. Принято считать, что ее появление связано с переходом набатеев к оседлости, который приходится приблизительно на начало II в. до н. э. Однако оседлость не является обязательным условием для возникновения государства. История знает примеры кочевых государственных образований не только в период средневековья, но и в античные времена. Поэтому, на наш взгляд, допустимо попытаться установить, не было ли у набатеев каких-либо признаков государственности на более раннем, еще кочевом этапе их истории.

Основные сведения об интересующем нас времени содержатся в труде Диодора Сицилийского, благодаря которому известно, что в конце IV в. до н. э. набатеи вели кочевой образ жизни и занимались посреднической торговлей. Их племена собирались в определенное время около своей цитадели Петры (которая уже тогда являлась религиозным центром) для проведения культовых празднеств и обмена товарами. Эти сведения являются наиболее ранним письменным историческим описанием набатеев, известным ныне. В этом тексте Диодор не указывает на наличие у них государственности. Другие свидетельства древних авторов относятся к более поздним периодам истории набатейского общества, когда оно уже перешло к оседлости.

До недавнего времени, кроме труда Диодора, в распоряжении исследователей не было других письменных источников, позволяющих судить об истории набатеев раннеэллинистического периода. Однако в 1992 г. в Египте был обнаружен папирус, впоследствии приобретенный Миланским университетом и названный «Миланским». Авторами первой его редакции, опубликованной в 2003 г., были Г. Бастианини, К. Галлацци и К. Остин. В этом папирусе содержится упоминание о набатейском царе

которого не сохранились. Другая надпись — найденная в набатейском городе Халуца в Негеве и датированная первой половиной II в. до н. э., содержит упоминание об «Арете, царе набатеев». Также арабский «тиран» Арета упомянут во Второй книге Маккавейской, события которой относятся к 168 г. до н. э. Это позволяет предположить, что и Посидипп вполне мог называть правителя набатеев «царем», вкладывая в это слово традиционный для его времени смысл. Важно подчеркнуть и тот факт, что набатейский царь был осведомлен о существовавшей в тот период традиции подчеркивать свой царский статус посредством драгоценных камней. А упоминание Посидиппа позволяет сделать вывод, что в глазах соседей набатейский правитель являлся царем в буквальном смысле слова.

Несомненный интерес представляет и то, как специалисты восстанавливают частично утраченный фрагмент, от которого сохранились буквы μ[.....]ν. По распространенному мнению, они могли остаться от слов Μ[άληχος ἑώ]ν или Μ[άληχος ὦ]ν. Эта лишь одна из существующих ныне трактовок, но, в случае, если она верна, оказывается, что Посидиппу могло принадлежать самое раннее упоминание не только о наличии у набатеев царя, но и набатейского царского имени — Малику.

Подводя итог, отметим, что, на наш взгляд, сведения «Миланского папируса» позволяют утверждать, что набатейская царская династия имеет более глубокие корни, чем это принято считать. Похоже, что описания набатеев раннеэллинистического периода во многом являются литературным шаблоном, применяемым античными авторами при описании любого кочевого народа на периферии, чтобы подчеркнуть его отличие от «цивилизованного греческого мира». Этот шаблон не мог возникнуть без объективных причин, но, скорее всего, он подходит к набатейским арабам более раннего времени, а к моменту описанных античными авторами событий они уже находились на более высокой стадии общественного развития. Кроме того, обращаясь к истории кочевого арабского общества на этапе его перехода к оседлому способу жизни, необходимо учитывать, что процесс формирования государственности проходил под влиянием традиций, отличавшихся от полисных греческих. Такой вид государственности не предполагает обязательной урбанизации, однако при этом происходило выделение правящего класса, и развивался институт царской власти, что у набатеев, по всей видимости, имело место уже в середине III в. до н. э.

К вопросу о праздновании Парфений и Дионисий в Херсонесе

Оксана РУЧИНСКАЯ (Харьков)

К. и. н., доцент, ХНУ имени В. Н. Каразина, ruoks69@gmail.com

Особенности культовой системы античного Херсонеса и проводившиеся там религиозные празднества давно привлекают внимание исследователей. В специальной литературе неоднократно возникали дискуссии по поводу происхождения и отправления культов Херсонесских богов. К категории таких проблемных вопросов следует отнести специфику проведения празднеств в честь богини-покровительницы гражданской общины Херсонеса Девы (Парфенос) и одного из самых популярных богов в Северном Причерноморье — Диониса.

Проблеме происхождения культа богини Девы в Херсонесе посвящена многочисленная историография, в которой можно выделить два основных подхода: 1) концепцию таврского происхождения божества (В. В. Латышев, С. А. Жебелев, Н. В. Пятышева, Ю. А. Бабинов, Д. Б. Шелов, И. Ю. Шауб, Г. М. Николаенко, М. Е. Бондаренко), 2) теорию о греческом происхождении богини Девы (Э. Диль, В. Ф. Мещеряков, Л. А. Пальцева, В. И. Кадеев, В. М. Зубарь, С. Б. Сорочан, А. С. Русяева, М. В. Русяева, А. В. Шевченко). Среди исследователей, изучавших культ Диониса в Херсонесе (Н. В. Пятышева, А. П. Иванова, А. С. Русяева, М. Е. Бондаренко), так же нет единой точки зрения относительно форм почитания и значимости данного культа в полисе.

Многообразие подходов к изучению культов данных божеств Херсонеса отражает их роль во всех сферах жизни античного полиса. Подчеркнем, однако, что особенности их обрядовой системы, специфика проведения празднеств не получили должного освещения в современной историографии. Подобная ситуация объясняется сложностью состояния источниковой базы, фактическим отсутствием литературных свидетельств по данному вопросу и необходимостью комплексного использования всех имеющихся исторических источников. Целью нашего исследования является попытка выявления характерных черт проведения празднеств в честь богини Девы и Диониса и определения степени их влияния на гражданскую общину Херсонеса.

Култ богини Девы и справлявшиеся в его честь празднества Парфении упоминаются только в источниках, связанных с Херсонесом Таврическим. Уникальность данного культа была обусловлена во многом стремлением гражданской общины сохранить традиционную идеологию, перенесенную первопоселенцами-дорийцами. Соглашаясь с концепцией В. Ф. Мещерякова, считаем возможным говорить об отпадении в Херсонесе

культа богини Девы, соединившей в себе элементы культов Артемиды (с эпиклесами Парфенос и Тавропола), Ифигении, а в первые века н. э. богини Тихе. Л. А. Пальцева и А. С. Русяева в своих исследованиях акцентируют внимание на традиции перенесения культа Девы в Херсонес из метрополии и тесную связь данного культа с первопоселенцами. Херсонесская присяга IV—III вв. до н. э. отводит культу Девы место непосредственно после трех общеэллинских богов, отражавших космический порядок («Зевс, Гея, Гелиос, Парфенос...»). Подчеркнем, что на рубеже IV—III вв. до н. э. Херсонес становится центром территориального государства, охватившего значительную часть Таврики. Поэтому и празднества в честь главной богини полиса Девы — Парфении приобретают особую значимость, проводятся пышно и сопровождаются целым рядом церемоний. В. И. Кадеев выделил в Херсонесском календаре месяц Артемисий, соответствовавший апрелю, во время которого могли проводиться празднества в честь богини Девы. Характерным элементом празднеств была торжественная процессия (помпа) с участием всех граждан Херсонеса, сопровождавшаяся чествованием наиболее выдающихся граждан полиса и иностранцев. Декрет II в. до н. э. об увенчании золотым венком во время празднования Парфений синопейца Диофанта указывает на традицию официальных провозглашений и увенчаний во время процессии. На подобных торжественных процессиях могли присутствовать и представители других греческих городов. Посвятительные тексты свидетельствуют, что жрецами в храме богини Девы были исключительно мужчины, а учитывая особую роль богини как покровительницы полиса, защитницы во время войн, вполне уместным является предположение об участии в торжественной процессии юношей в полном вооружении, подобно празднику Великих Панафиней в Афинах. На Парфениях возможно проводилось и принятие эфебов в число граждан полиса. В помпе могли принимать участие победители состязаний. Подобная процессия должна была отражать доблесть и процветание гражданской общины Херсонеса.

Важно место во время празднования Парфений играли жертвоприношения и религиозные церемонии магического характера (явления богини Девы, описанные историком Сириском в III в. до н. э.; знамения во сне, нашедшие отражение в надписи II в. до н. э.; действия, связанные с провидением, согласно легенде о Гикий).

Анализ эпиграфического и археологического материала позволяет сделать вывод о проведении во время Парфений агонов — гимнастических и мусических состязаний. Предположение А. В. Шевченко о включении в состав празднеств состязаний в стрельбе из лука, основанное на изображениях на монетах лука и стрел как атрибутов богини Девы, выглядит весьма сомнительным. Скорее данный факт

является подтверждением связи культа херсонесской Девы с богиней-лучницей Артемидой.

Организация празднеств и агонов в честь богини Девы ко II—I вв. до н. э. становится обязанностью самого святилища, являвшегося главным хранилищем казны города, а необходимые суммы на проведение сакральных церемоний выделялись специальными казначеями священных сумм. К первым векам н. э. казна храма Девы значительно оскудела и праздник Парфений в данный период постепенно теряет свое прежнее величие и пышность. Однако культ богини Девы, как и сопровождавшие его религиозные церемонии, продолжают свое существования до конца античной эпохи в Херсонесе. Согласно «Житиям святых епископов Херсонских» адепты новой христианской религии во второй половине IV в. н. э. стремились побороть приверженность граждан полиса к чрезвычайно популярному языческому культу Девы.

Вторым важным общегосударственным празднеством, справлявшимся в Херсонесе всей гражданской общиной, были Дионисии. Культ Диониса получает распространение в полисе с момента его основания и приобретает особую популярность к IV—III вв. до н. э. Именно в данный период происходит размежевание основной части Гераклейского полуострова, связанное с развитием виноградарства и виноделия. К данному периоду относится и строительство херсонесского театра, который просуществовал с определенными перестройками с III в. до н. э. по IV в. н. э. В соответствии со временем возникновения театра, можно говорить о Дионисиях как о значительном государственном празднестве в Херсонесе. Подтверждением тому является месяц Дионисий в херсонесском календаре, соответствовавший, по мнению В. Ф. Мещерякова и В. И. Кадеева, современному февралю. К. Ханелл приводит свидетельства об устройстве в полисах Греции Дионисийских празднеств, сопровождавшихся театральными представлениями, именно в данное время года (конец зимы — начало весны). Сохранение указанного месяца в херсонесском календаре первых веков н. э. свидетельствует о длительной традиции празднования здесь государственного праздника в честь Диониса. Упомянутые свидетельства противоречат существующей точке зрения о недостаточно широком почитании культа Диониса в Херсонесе, по сравнению с другими богами.

Первые документальные свидетельства о проведении священных празднеств в честь Диониса и торжественной процессии во время них относятся к III в. до н. э. В надписи сообщается о несении статуи Диониса во время процессии к святилищу (или храму) Диониса, находившемуся за пределами полиса. Торжественная процессия (помпа) направлялась и к алтарю Диониса, находившемуся непосредственно в театре или в храме вблизи него. В первые века н. э. организатором торжественной

процессии во время Дионисий в Херсонесе был фиасарх, являвшийся магистратом. Празднества в честь Диониса в Херсонесе сопровождались важными церемониями гражданского назначения: увенчанием в театре особо отличившихся граждан, публичным чтением литературных произведений (труд историка Сирика в III в. до н. э.). Важным элементом празднества были театральные представления, проводившиеся в театре Херсонеса. В первые века н. э., в условиях общего упадка античной драмы, театральные представления, дополнились литературно-музыкальными агонами (состязаниями глашатаев, трубачей, вероятно, и иных музыкантов, поэтов).

Следует подчеркнуть, что археологические и эпиграфические свидетельства позволяют говорить об одновременном, а иногда и совместном почитании в Херсонесе культов Девы и Диониса, что дает основания для выделения двух общегосударственных празднеств, имевших особое значение для гражданской общины Херсонеса.

Таким образом, почитание культов богов Девы и Диониса совершалось в Херсонесе от имени всей гражданской общины, сопровождалось общегосударственными празднествами (Парфениями и Дионисиями) с торжественными шествиями (помпой), церемониями гражданского характера (прославления, увенчания граждан и иностранцев), агонами. Данные празднества имели наибольший общественный резонанс и способствовали единению гражданского коллектива на протяжении всей истории существования Херсонесского полиса.

Мусичне виховання в полісах Північного Причорномор'я

Андрій РЯБКО (Харків)

ХНУ імені В. Н. Каразіна, аспірант, pidzemellya@gmail.com

Мусичне виховання разом з фізичною підготовкою складало в грецьких полісах систему виховання вільного повноправного громадянина — пайдейю. В мусичній школі, яку відвідували юнаки у віці від семи до шістнадцяти років вивчалася все те, чим опікувалися музи: література, музика, мистецтва, науки. Вивчення особливостей мусичного виховання в полісах Північного Причорномор'я необхідне для з'ясування того, чи була сюди перенесена пайдейя як система, і ширше — для розуміння специфіки соціально — культурного розвитку регіону.

Джерела з історії освіти в грецьких містах Північного Причорномор'я розрізнені і фрагментарні, подекуди не систематизовані, але їх кількість достатня для висвітлення багатьох раніше мало вивчених проблем за умови комплексного використання епіграфічних, археологічних, іконографічних та літературних даних.

В історіографії краще висвітлений аспект фізичного виховання, зокрема, у праці С. А. Семенова-Зусера «Фізична культура і видовища в давньогрецьких колоніях Північного Причорномор'я». У монографіях В. І. Кадеєва та Е. Б. Петрової є розділи, присвячені освіті і вихованню в Херсонесі і Феодосії відповідно. Музика, театр, громадські свята в контексті соціокультурного розвитку Північного Причорномор'я є предметом уваги О. А. Ручинської. Багато питань, пов'язаних з освітою і вихованням, розглядає у своїх працях М. В. Скржинська. Наприклад, монографія «Освіта і дозвілля в античних державах Північного Причорномор'я» 2014 р. має узагальнюючий характер, однак не можна погодитися з цілим рядом висновків, зроблених у цій праці, що спонукало нас провести самостійне дослідження.

Важко погодитися зі спробами показати наявність у Північному Причорномор'ї системи обов'язкової початкової освіти, забезпеченої контролем держави, за аналогією з Афінами. Обов'язковість мусичної освіти навіть в Афінах класичного періоду викликає заперечення А.-І. Марру, В. Йегера, Г. Жураковського. Ці вчені приходять до висновку, що на відміну від гімнасія, мусична школа була приватною і навчання в ній не обов'язковим.

Також додаткової уваги потребує питання про організацію мусичної школи. Відсутність археологічно виявлених шкільних приміщень приводить М. В. Скржинську до припущення про навчальні заняття на відкритому просторі, принаймні влітку. Однак практика проведення

занять просто неба не характерна для інших грецьких полісів і знову таки не підтверджується місцевими джерелами.

Цінним джерелом з історії освіти у Північному Причорномор'ї є графіті, які можна тлумачити як граматичні вправи. Спеціальну увагу цим графіті приділяли В. П. Яйленко й А. С. Русяєва. Не викликає сумніву знання мешканцями регіону класичної літератури, зокрема Гомера, про що недвозначно свідчить Борисфенітська промова Діона Хрисостома і численні віршовані епітафії. Навчання музиці відображено більш опосередкованими джерелами, такими як сюжети на керамічних виробах, згадуванням про велику любов до музики боспорян Поліеном, археологічно виявленими деталями музичних інструментів. Таким чином, є достатньо даних про існування в Північному Причорномор'ї навчання граматиці, поезії та музиці. Однак, навряд чи є підстави говорити про окремі школи граматиста і кіфариста і тим паче про поділ мусичної освіти на початкову і середню. Скоріше, існувала єдина мусична школа, у якій викладали, можливо, різні вчителі граматики, літератури і музики.

Інформація, про видатних філософів — вихідців з Північного Причорномор'я, таких як боспорянин Сопеїд, Біон Борисфеніт, Посидоній Ольвіополіт та ін. використовується для підтвердження високого рівня освіти в регіоні. Проте у даному питанні, на нашу думку, варто диференціювати рівень і доступність освіти представників різних соціальних груп.

Отже, в цілому, пайдейя як система виховання вільного повноправного громадянина була перенесена у Північне Причорномор'я. Усі складові мусичної освіти, характерні для Афін або Мілету, про які ми маємо більше даних, прослідковуються і тут. Однак цілий ряд питань організації процесу навчання та його змісту досі залишаються без відповіді.

К вопросу о предпосылках принятия *Constitutio Antoniniana* в Римской империи

Иван СЕРГЕЕВ (Харьков)

Д. и. н., профессор, ХНУ имени В. Н. Каразина, i.p.sergejew@karazin.ua

Изданный в 212 г. н. э. императором Каракаллой эдикт о предоставлении прав римского гражданства всем свободным жителям Римской империи (за исключением так называемых дедитициев), за которым в литературе закрепилось название *Constitutio Antoniniana*, был важной вехой на пути превращения Римской империи из государства членов общины города Рима в государство всех обитателей огромной средиземноморской державы.

Как отмечают современные исследователи, принятие этого важного документа не нашло широкого отклика у современников данного события. По этой причине в нашем распоряжении имеется не такое уж большое количество свидетельств источников для анализа содержания эдикта, целей, которые преследовались императором Каракаллой при его принятии, и предпосылок для такого значительного расширения круга обладателей прав римского гражданства. Информация по этим вопросам содержится в трудах древних авторов (Дион Кассий, автор жизнеописания Септимия Севера в сборнике «Писатели истории Августов»), в эпиграфическом материале и небольшом количестве грекоязычных папирусов.

Современные историки уже давно и очень активно изучают ряд аспектов истории Древнего Рима, связанных с принятием *Constitutio Antoniniana*. В частности, много внимания в литературе уделено вопросу о том, кого в тексте эдикта относили к разряду дедитициев.

Затрагивается современными исследователями и вопрос о предпосылках издания рассматриваемого нами эдикта. При этом историки пишут о том, что, хотя, согласно Диону Кассию (LXXVIII, 9) и текстам грекоязычных папирусов, император Каракалла объяснял издание эдикта стремлением расширить круг почитателей традиционных римских богов («я лучшим и наиболее благочестивым образом удовлетворю величие богов, если я всех чужестранцев, когда бы они не вошли в круг моих подданных, приобщу к почитанию наших богов»), в действительности же, издавая свой эдикт, он руководствовался заветом своего отца, императора Септимия Севера, обогащать солдат, а на остальных жителей империи не обращать внимания (см. Dio. LXXVII, 15, 2). Обогащение же солдат достигалось не только повышением жалования отбывавших военную службу солдат, но и тем, что новые римские граждане должны были платить введенный Августом в 6 г. н. э. налог на наследства и дарения (*vicesima hereditatum et legatorum*), взимавшийся с наследств и дарений, достававшихся не кровным родственникам или прямым наследникам (см. *Suet. Oct.* 49; *Plin. Paneg.* 37; *Dio Cass.* LV, 25; LVI,

28; SHA. M. Antonin. 11), средства от сбора которого поступали в военную казну (*aerarium militare*) и использовались для выплаты денежного пособия выходившим в почетную отставку преторианцам и legionерам.

Некоторые современные исследователи отмечают, что издание эдикта было связано и с тем, что незадолго до него (в декабре 211 г. н. э.) Каракалла организовал убийство своего брата и соправителя Геты. А ведь их отец завещал братьям жить дружно. Расширением возможностей для выплаты денежного пособия выходившим в отставку преторианцам и legionерам, по мнению этих историков, Каракалла надеялся погасить недовольство солдат римской армии убийством сына пользовавшегося большим авторитетом в армейских кругах империи Септимия Севера.

На наш взгляд, при выяснении вопроса о причинах принятия *Constitutio Antoniniana* важно уяснить, почему она была принята именно в 212 г. н. э. Конечно, здесь имел значение факт недавнего убийства Геты. Однако следует иметь в виду и то, что в следующем, 213 г. н. э., исполнялось 20 лет правления династии Северов и этот юбилей следовало отметить денежными подарками и раздачами не в меньших масштабах, чем это было сделано Септимием Севером по случаю 10-летия его правления империей (см. Dio. LXXVII, 1, 1). Кроме того, начиная с этого года, уходили в почетную отставку те legionеры, которые в 193 г. н. э. возвели на императорский престол основателя династии отца Каракаллы Септимия Севера и обеспечили ему победу в борьбе за господство в империи в годы гражданской войны 193–197 гг. н. э. Следовательно, Каракалла должен был позаботиться о том, чтобы в его распоряжении имелось большое количество денежных средств для празднования юбилея нахождения у власти династии и раздачи выходного пособия legionерам, которым династия Северов была обязана господством в Римской империи.

Конечно, в случае нехватки средств в военной казне, Каракалла мог восполнить их из других источников, как это было сделано Октавианом Августом при учреждении *aerarium militare* в 6 г. н. э. (см. RGDA, XVII). Но в последние годы правления Септимия Севера и в первый год правления Каракаллы римляне вели войны с теми внешними врагами, победы над которыми не приносили значительного пополнения средств государственной казны. Кроме того, деньги из фиска и зрария использовались для покрытия других расходов, в частности, на начавшееся в 212 г. н. э. строительство терм Каракаллы, и рост этих расходов привел к увеличению вдвое налога на отпуск рабов на свободу (см. Dio. LXXVIII, 9). Поэтому Каракалле приходилось рассчитывать на поступления в военную казну. Для увеличения их он не только расширил круг плательщиков налога на наследства и дарения, но и вдвое (с пяти до десяти процентов) увеличил размер этого налога (см. Dio. LXXVIII, 9).

Современные исследования по истории древней Фракии — основные направления в процессе развития

Иван **ТОДОРОВ** (Велико Тырново, Болгария)

*Д. и. н., профессор, Великотырновский университет «Св. св. Кирилл и Методий»,
ivan.todorov@abv.bg*

Исследовательский интерес к истории древней Фракии и фракийцев прослеживается с середины XVIII в. Ретроспективное рассмотрение этого сюжета составляет основное содержание опубликованных в современной научной литературе историографических исследований. В некоторых случаях оно несет на себе отпечаток идеологической конъюнктуры («Критичен обзор върху буржоазната историография за България през античната епоха до 9. IX. 1944 г.» Хр. Данова; «Траколожките изследвания в България» и раздел в монографии «Демографска и социална структура на древна Тракия. I хилядолетие преди новата ера» А. Фола). Другие работы имеют профессиональный — узко тематический («Древна Тракия» Хр. Данова, «Политическа история на траките» А. Фола, «Тракология и индоевропеистика» К. Йорданова и К. Порожанова, коллективное исследование «Thracology in Bulgaria between 1970 and 1995» и др.) или подчеркнуто исчерпывающий («Тракология» Д. Попова) характер.

По своей сути, ранние материалы в научной литературе — это публикации предметов с антикварной ценностью (монет, уникальных изделий), археологических и эпиграфических памятников, а также исследования, связанные с античной историей и географией Балканского полуострова, изучением языка фракийцев. Результаты этих исследований предопределили и будущие направления в изучении истории и культуры древней Фракии. В известной мере, они просматриваются уже в самых ранних публикациях, связанных с болгарским Возрождением во второй половине XIX в. — изданной в 1871 г. в Вене книге Стефана Захариева «Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза», а также статьях П. Р. Славейкова о происхождении названий болгарских городов, напечатанных в 1882 г. в периодическом издании «Наука» в г. Пловдив.

В новой и новейшей истории Болгарии в XX в. предмет исследований об античной истории болгарских земель приобрел институциональную ангажированность с созданием в 1893 г. Народного археологического музея (ныне Национальный археологический институт с музеем при Болгарской АН) и, немного ранее (в 1888 г.), Высшего училища, преобразованного в 1904 г. в Софийский университет. В них сосредоточена

основная деятельность, связанная с работами на археологических объектах в Болгарии, исследованиями по античной истории и культуре народов, проживавших на наших землях до создания Болгарской державы. Соответственно, там же определяются и основные направления научной и исследовательской работы, связанной с античной и фракийской археологией и историей, источниковедческими и лингвистическими исследованиями, изучением ранней религии и мировоззрения античного населения Балканского полуострова, идентифицируемого как фракийское.

Открытые и исследованные археологические объекты на территории Болгарии, уникальные клады и замечательные произведения искусства стимулируют создание в стране ряда музеев. Растет число работающих в них исследователей, повышаются требования к их образованию и профессиональной подготовке. В 1972 г. в системе Болгарской АН создается Институт фракологии, как координационный центр исследовательской работы по истории и культуре фракийцев и древней Фракии.

Первоначально коллектив нового учреждения пополнялся за счет специалистов из Археологического института с музеем при Болгарской АН, Софийского университета и других высших учебных заведений и музеев страны. В тесном сотрудничестве с музейной системой Болгарии по предварительно разработанным программам специалистами с разным уровнем профессиональной подготовки проводились полевые исследования на сохранившихся археологических объектах. Своевременно предоставлялись результаты исследовательской работы в области истории, источниковедения, лингвистики. При содействии других входящих в систему Болгарской АН и университетского образования учреждений под эгидой Института фракологии организовывались и проводились научные форумы регионального, национального и международного масштаба. Растет объем научной продукции с публикацией результатов исследований в периодических изданиях, тематических сборниках, монографиях.

Высоким уровнем отмечено и международное научное сотрудничество со специалистами академических структур и университетов Европы, Азии и Америки. Периодически проводимые конгрессы по фракологии (последний из них, тринадцатый, прошел 3–7 сентября 2017 г. в г. Казанлык) пользуются большой известностью. Они дают прекрасную возможность обмена информацией и достигнутыми результатами ученым из многих авторитетных университетов и научных учреждений, где традиционно исследуются проблемы античной истории и культуры Балканского полуострова, Передней Азии и Средиземноморья.

Ныне изучение античной истории Фракии, в образовательном и научном смысле, продолжает развиваться и координироваться Центром по фракологии «Профессор Александр Фол», который является составляющим

звеном Института балканистики при Болгарской АН. Сохранены и основные направления в структурных подразделениях: «История и археология» и «Источники и язык».

Академическая дисциплина «фракология» преподается во всех университетах Болгарии с гуманитарным профилем обучения. Важную роль в подготовке квалифицированных специалистов и их дальнейшей профессиональной деятельности играют учреждения национального характера — Национальный археологический институт с музеем при Болгарской АН, Национальный исторический музей, а также региональные исторические музеи и музеи специализированного профиля. В общественном смысле все большие профессиональные требования предъявляются к работе со средствами массовой информации, коммуникационными сетями, связанными с общением и обменом конкретными данными.

Представленным направлениям в развитии современных фракологических исследований может быть противопоставлена единственная, но при этом чрезвычайно актуальная проблема — связанная с нехваткой квалифицированных кадров. Впрочем, на этот вызов не дают пока убедительного ответа и другие сферы современной научной и общественной жизни.

Рід Спурінна в соціально-політичній історії етрусків

Андрей ЯНКО (Полтава)

К. і. н., ПНТУ імені Юрія Кондратюка, доцент, andrewyanko223@gmail.com

Дослідження соціально-політичної історії етрусків у VIII—III ст. до н. е. неможливе без залучення епіграфічних матеріалів, адже загальновідомими є брак наративних джерел і фрагментарність античної традиції про етрусків. Наголошувалося навіть на тому, що етруски навряд чи мали власну літературу та, що для нас особливо важливо, історичну писемну традицію. Про джерела етруської історіографії можна судити лише по сонму натяків, відгомонів і припущень. Наприклад, у промові до сенату 48 р. н. е. першого «етрусколога», римського імператора Клавдія (вона відтворена на Ліонській (Клавдієвій) таблиці, що віднайдена 1528 р., та її конспект вміщено у Тацита (Ann., XI, 24)), згадувалися «auctores Tusci» (етруські автори) (CIL, XIII, № 1668=ILS, № 212).

Якщо написи етруською мовою — за виключенням тисяч коротких (а тому малоінформативних), але зрозумілих надгробних написів — залишаються неясними, то відкриті ще в першій половині XX ст. на форумі міста Тарквінії недалеко від руїн великого храму Ara della Regina («Олтар цариці») фрагменти написів латиною, що виконані в роки правління імператора Клавдія, розповідають про історію аристократичних родів цього етруського міста.

Це частини елогіумів (elogia), які в Римі і в Італії звичайно висікали на базах бюстів чи статуї магістратів або воєначальників, що оповідали про діяння цих людей і про їхні звитяги. Серед руїн форуму Августа, що був освячений у 2 р. до н. е., знайшли ціле зібрання елогіумів, присвячених великим людям Риму, легендарним і історичним: Енею, Аппію Клавдію, Марію та ін. Майже те саме було й у Тарквініях: для Elogia Tarquiniensia характерно те, що вони уславлюють абсолютно невідомих нам героїв етруського походження, і це становить для дослідників значний інтерес. Звичайно, написані вони латинською мовою і відповідно до римських зразків, але абсолютно очевидно, що їхній зміст черпався з місцевих джерел, з робіт тих auctores Tusci, на які посилався імператор Клавдій. Як припускають дослідники, у цьому випадку уривками вийшли на світло сімейні архіви знатних етруських родів, коли жителі Тарквінії, намагаючись змагатися з Римом і захоплювані етрускологічними студіями імператора Клавдія, вирішили в 40 році н. е. прикрасити власний форум своїм варіантом Elogia з форуму Августа.

Так само, як і в Римі, ця серія відкривалася з елогіума Енею, в Тарквініях вона починалася з елогіума засновнику міста Тархону. На жаль, напис погано зберігся і не дозволяє що-небудь додати до легенди: під його ім'ям можна розібрати тільки назви Етрурії і Тарквіній. Інший елогіум, більш повний, викладає в восьми рядках діяння претора, ім'я якого спочатку було невідоме, тому що верхня частина каменю була відколена: він першим з етрусських полководців повів військо на Сицилію і в нагороду за свої заслуги отримав знаки тріумфатора — скіпетр, увінчаний орлом, і золотий вінець.

Пізніше ці написи були блискучим чином оновлені і доповнені М. Тореллі у книзі «*Elogia Tarquiniensia*», опублікованій у Флоренції в 1975 р.: Тореллі виявив в запасниках музею Тарквіній безліч фрагментів мармурових дощок, і без того невеликих (40–50 см), розбитих на тисячу уламків, і, склавши головоломку, отримав не лише імена тарквінійських діячів V—IV ст. до н. е. (Велтура, сина Ларта; Велтура, сина першого Велтура; Авла, сина другого Велтура), а й більш докладний текст елогіумів (ET, tav. 1/A, 1/ B, fr. 1–4).

До сих пір ведуться суперечки щодо того, про який морський похід, занесений в аннали всесвітньої історії, тут йдеться, — у всякому разі, ця подія дуже далекого минулого. Е. Массі стверджувала, що перший Велтур міг очолювати етрусський флот під час битви 540 р. до н. е. біля Алерії (Корсика), про яку в свій час писав Геродот (I, 166). Події відносили також до початку V ст. до н. е., оскільки в той час морська політика етрусків у Сицилійській протоці була особливо активною (Дж. Колонна вважав, що претор Спуріна керував експедицією на Ліпару). Намагалися його датувати і 414–413 рр. (Е. Габба), коли, відгукнувшись на заклик афінян, що облягали Сіракузи, етруски відправили на Сицилію три кораблі з п'ятдесятьма веслярами і піхоту (Thuc., VI, 88, 6; Thuc., VI, 103, 2). Ж. Ергон не виключав, що так званий претор з Тарквіній міг бути главою найманців, які наприкінці IV ст. до н. е. часто втручалися в війну на Сицилії, де протистояли один одному греки і карфагеняни (Diod. Sic., XIX, 106, 2; XX, 11, 1; 61, 6-7; 64, 2; XXI, 3, 1–2). М. М. Залеський вважав, що довготривала війна Тарквіній з Римом цього періоду виключала можливість інших військових дій, до того ж цю виправу навряд чи можна було би назвати першою. Серед цих різноманітних гіпотез складно вибрати беззаперечний варіант. Для нас важливо те, що перед нами фрагмент етрусської історії дуже давнього періоду, який не має ніякого стосунку до історії Риму чи Греції. Події викладаються виключно з точки зору етрусського народу у той період його історії, коли етруські війська входили до складу середземноморських коаліцій в V і IV ст. до н. е.

Третій фрагмент, не менш примітний, прославляє людину, ім'я якої спочатку теж було невідомо; перші дослідники вважали також, що його

припускалося, що він був родом з маленького містечка в муніципалітеті Норчія, в Середні віки званого Orcle або Vicus Orclanus, відомого своїми вирубаними в скелях гробницями, в 20 км на північний схід від Тарквіній. Сьогодні вважається, що Орголнієм Велтуреною звали церійського царя-невдахи, якого відновив на троні наш герой. Щоправда, спочатку вважали, що ця людина перемогла царя Цере, перемогла місто Арреції у війні і захопила у латинів (або арретинців) дев'ять фортець. Ж. Ергон порівнював ці міжусобні війни Тарквіній з боротьбою Рима зі своїми сусідами. Він також звернув увагу на подібність цих повідомлень з Тарквіній до іконографічних відомостей із фресок гробниці Франсуа (Вульчі) про незгоду між етруськими містами Вольцями, Вольсініями та Сованою.

Просте порівняння першого і наступних, відновлених М. Тореллі фрагментів елогіумів, яскраво демонструє мінливість і нетривкість багатьох гіпотез. Наприклад, на першому фрагменті першої таблиці спочатку читали: «pr(aetor) II in] magistratu al[eriae]» (претор двічі магістратом в Алерії), а тепер: «pr(aetor) II in] magistratu al[terum]» (претор двічі магістратом в один) (ЕТ, tav. 1/A, fr. 1, ст. 3). Також фраза про церійського царя з третього і четвертого фрагментів другої таблички може розумітися подвійно і, навіть, з протилежним значенням: у першому прочитанні «saeritum regem imperio expu[lit---]xi[---]» (царя Цере від влади прогнав), у другому «saeritum regem imperio expu[lsu]m redu[xi]t» (царя Цере владу відновив) (ЕТ, tav. 1/B, fr. 3–4, ст. 3).

Чвари чи згода між правителями Цере і магістратами Тарквіній, a[rretium] bello servili (ЕТ, tav. 1/B, fr. 3–4, ст. 4), повстання рабів, що вирувало в Арреції, — це нова і дуже цінна інформація. Більш того, М. Тореллі вдалося виявити в верхній частині найбільших елогіумів імена людей, яких вони прославляли: трьох представників роду Спурінна. Пізніше один із представників цього роду уславився як гаруспик, що попереджав Г. Юлія Цезаря у березневі іди (Cic., Div., I, 119; Suet., Div. Jul. 81), а інший їхній відомий нащадок, Вестріцій Спурінна (Tac., Hist., II, 11, 2, 18, 36, 2; Plin., Ер., II, 7, 2; III, 1), став сенатором за часів Клавдія і нагадав про великі діяння своїх предків наприкінці V — середині IV ст. до н. е. Тореллі розшифрував ім'я одного з виборних правителів, що мав титул *zilaθ meχl gasnal* (СII, suppl. I, № 399 = СІЕ, № 5360 = TLE, № 87), в гробниці Орка I (Чудовиська) з Тарквіній і визначив, що цей склеп належав родині Спурінна в другій половині IV ст. до н. е. Він ототожнив молодшого з преторів, Авла Спурінну, з зілатом із гробниці Орка. Нам стали відомі три історичних особи, життєвий шлях яких відтворює невідомі сторінки історії етруської Італії IV ст. до н. е.

З нашого погляду, є можливість ще більше розширити просопографію цієї етруської родини. Найдавнішим з відомих гентильних імен, подібних

до Spurinna, слід назвати напис VII—V ст. до н. е. з Тарквіній: «*mī ma mamarce spuriiāzas*» (я (присвячений) Мамерку Спуріаці) (CIE, № 5429 = TLE, № 112). Втім, щось додати до цієї інформації поки що важко. Краще ведеться з іншим етруським написом, відкритим недалеко від Forum Boarium (район церкви Сант Омобоно) у Римі на фігурці у вигляді лева, що датується другою чвертю VI ст. до н. е., де згадується такий собі *araz silqetenas spurianas* (SE, 1979, № 47, р. 320 = REE 47/29). Як нам вдалося встановити, *spurianas* — архаїчний варіант етруського gentilьного імені *spurina* в генетиві (лат. Spurinna), *araz* — ранній варіант розповсюджененого етруського особистого імені *arnθ* (лат. Arrunt), а *silqetenas* — перший компонент подвійного gentilьного імені у громадян етруських міст, іноземців за походженням, що складалося з особистого імені їхнього пращура (у даному випадку, арамейського) та родового імені їхнього етруського патрона.

У Тарквініях близько 530 р. до н. е. в гробниці Биків був похований хтось на ім'я *agaθ spurianas* (CIE, № 5327 = TLE, № 78). У центрі фрески з гробниці, де похований Арат Спуріана (є спокуса ототожнити його з патроном «героя» напису з Риму, який закінчив там свої роки), зображено Ахілла, який влаштовує засідку на Троїла, сина Пріама, а також фонтан, прикрашений статуями двох левів, що «присіли» так само, як і лев на тесері з Риму. Не виключено, що це натяк художніми засобами на війну міста Тарквіній з Римом, адже традиція повідомляє про таку боротьбу за відновлення царської влади в Римі після падіння «династії» Тарквініїв (Liv., II, 6, 1-2, 4-5; Dion. Hal., Ant. Rom., V, 14, 1). Як відомо, троянці вважалися предками римлян, етруски ж ототожнювали себе з ахейцями. Цілком можливо, що покійний Арат у 575–530 рр. до н. е. займав високе становище в Римі (оскільки мав залежних людей з числа сирійських ремісників), де правила етруська «династія» Тарквініїв.

Таким чином, аристократичний рід Спурінна з Тарквіній відіграв визначну роль в соціально-політичній історії етрусків, Риму та усієї Італії. Нові факти було отримано на перетині інформації від дешифровки етруських епітафій та інтерпретації латинських елогіумів з додачею даних античної традиції та іконографічних джерел.

Darius Crossing the Sea: The Achaemenid Factor in the Bosporan Kingdom

Gocha **TSETSKHLADZE** (*Oxford*)

Professor, Linacre College, Oxford; University of Nottingham; International Hellenic University, Thessaloniki; University of Bucharest, g.tsetskhladze63@gmail.com

The Achaemenid factor in the western, eastern and southern Black Sea has received much attention. The situation in the northern Black Sea, especially the Cimmerian Bosporus, is more complex, not least because the vast majority of academics still want to connect everything that happened here with the Scythians. Achaemenid objects, long known or recently discovered, are seen as evidence of trading relationships. This is taking the easy option. A different approach and a different reading of the evidence present a very different picture, even without mentioning recent discoveries.

To start with the creation of the Bosporan kingdom: the long-accepted account is based on very confusing information given by Diodorus (12.31.1). Namely, that it was created around 480 BC primarily to withstand Scythian expansion. At least now, more and more accept that this date is not that of the creation of this kingdom. Rather, it began when the Spartocid dynasty came to power in Panticapaeum in 438/7 BC and the territorial consolidation was completed only in the late 4th century. What Diodorus wrote about the Archaeanaetids and their assumption of power in Panticapaeum simply concerns Panticapaeum itself and possibly a few other Greek cities nearby in the eastern Crimea. A local event.

Excavations of the last two decades demonstrated two points quite clearly, both in need of explanation from an historical perspective. First, there are traces of localised fire and destruction in some of the Greek cities and settlements of the Cimmerian Bosporus. We even know now that the first fortification walls in Myrmekion and Porthmeus were built at some time after the middle of the 6th century BC. Destruction and fire are also recorded in the Greek cities and settlements of the Cimmerian Bosporus at the end of the 6th-beginning of the 5th century BC, most dramatically in Panticapaeum. Both waves of destruction and also the appearance of the first city walls have been linked to the Scythians. The second destruction is considered as clear evidence of the Scythian aggression that led to the creation of the Bosporan kingdom in 480 BC.

I shall not present here a full list of the weaknesses in this interpretation. I and a few others have done so recently in print. Instead, I shall just mention the main ones and the alternative interpretations. The first is that it is surprising and revealing how all of this destruction can be blamed on

the Scythians when there is no evidence to show that there were any Scythians around at the time. Let us pay attention to written sources. Could the destruction instead be linked to the coming of the Achaemenids? I find the information of Ctesias most revealing. Unfortunately, he is used less widely than Herodotus. In one place, Ctesias (*History of Persia* F13.20) writes that Darius ordered Ariaramnes, the satrap of Cappadocia, to cross over to Scythia and to take some men and women as prisoners of war. He adds that Ariaramnes crossed the sea and indeed did this. The only way to reach Scythia by sea was to sail through the Cimmerian Bosphorus. The suggested date of this expedition is about 519 BC. Many scholars accept this expedition as a preparation for Darius' Scythian campaign of about 513 BC. It would be much more reasonable to suggest that the first destruction should be connected to Ariaramnes' expedition. It is also reasonable to propose that this is the point at which the Cimmerian Bosphorus was included in the Achaemenid empire. Elsewhere, Ctesias (*History of Persia* F1b.2.1–3) states that the Great King's aim was to conquer the whole of Asia between the Tanais and the Nile, and that he spent 17 years doing so. Ctesias also gives a very long list of the territories and peoples brought under Persian control, at the end of which he includes the barbarian tribes that lived on the Black Sea coast as far as the River Tanais. It would be no surprise if some Greek cities resisted these developments and were taken by force.

If we turn to Herodotus (4.120–122) and his account of Darius' Scythian campaign, he states directly that the Persian army pursued the Scythians all along the coast of Lake Maeotis and even across the River Tanais. Thus, we have very good grounds for concluding that the Cimmerian Bosphorus was part of the Achaemenid empire, even before Darius' Scythian campaign.

What about the destruction of the end of the 6th/beginning of the 5th century BC? Could there be some Achaemenid link here too? It is reasonable to suggest that the Persians, in the course of the Graeco-Persian wars, wished to destroy Milesian maritime connections. With the Ionian revolt, Persian support for the Black Sea Ionian cities ended. It has even been suggested that a fleet sailing from Sinope or Heracleia Pontica destroyed the Ionian network, including those elements of it in the northern Black Sea. An alternative view is that the Achaemenids withdrew temporarily from this area in the wake of the Graeco-Persian wars and that the Archæanactid tyranny stepped in to fill the power vacuum that resulted. These are all events which could have led to destruction in and of some of the cities of the Cimmerian Bosphorus.

Is there any evidence, even indirect, to suggest that the Bosporan kingdom was incorporated in the Achaemenid empire? Yes, there is. Panticapæum adopted the Persian coin standard after the early Classical peri-

od, and types bearing an eight-pointed star are deemed to reflect an Achaemenid political orientation. The titulature on official inscriptions of the Spartocids rulers of the Bosporan kingdom also betrays Achaemenid influence. Symbols in the grave of Bosporan king Satyrus I (d. 389/8 BC) in the Baksinsk tomb are Achaemenid. Parallels have been drawn between the Bosporan king's gift of Kepoi to Gylon as a reward for his betraying Nymphaeum (Aeschines 3.171–172), with the reward to Themistocles for entering Persian service, to conclude that the practice betokened Achaemenid rule over the Cimmerian Bosporus. Quite a number of personal names from the northern Black Sea are of Persian origin, with Darius found in Panticapaeum.

The Achaemenid presence leaves but a shallow archaeological footprint in consequence of the successful creation of Achaemenid court art and culture, which adapted those of subject regions and peoples to create something distinctive that was superimposed on the original culture of the Persians themselves. 'Persianisation' is hard to identify, the deliberate official policy being to leave the cultural identity of subject peoples intact and to maintain their ethnic identity. Objects found are mainly gold, silver, jewels and arms, often hard to date or to source. All can be labelled 'Achaemenid international style', but more precise identification is problematic.

Several North Pontic finds of metal objects of the 5th–4th centuries BC can be described as Achaemenid or Achaemenid-inspired: the handle of the Chertomlyk sword; a rhyton from the Seven Brothers tomb 4, produced in Asia Minor *ca.* 450–425 BC, bowls from the Solokha, Zhirni and Zelenskoi tombs, and a rhyton from Kul-Oba (imitation Achaemenid). Seven Brothers was the burial place of the Sindian kings, whose territory had been incorporated in the Bosporan kingdom; the rhyton was probably a diplomatic gift, attesting to direct links with the Achaemenid empire. The Maeotians had also been absorbed into the kingdom. The Ulyap tumuli yielded Achaemenid and Achaemenid-inspired items of the first half of the 4th century BC, and the Ulski tumuli similar objects from the second half of the 6th century (suggesting that the workshops producing items for the Maeotian elite during the period of Achaemenid expansion were Near Eastern or Transcaucasian). There are Near Eastern finds of the Archaic period from Kelermes and other tombs in the Kuban, also fragments of late 7th–/early 6th-century silver rhytons from Scythian tombs in the Don area and in the Ukrainian forest steppe.

A remarkable discovery is that of 19 Achaemenid seals of the 5th–4th centuries BC found in the northern Pontus, especially in the Cimmerian Bosporus: Panticapaeum, the Bosporan capital (six), Anapa, Nymphaeum, Phanagoria, elsewhere including Chersonesus, and four allegedly in Kerch.

Some are fine examples in Achaemenid court style; one carries the name of King Artaxerxes, and another a Lydian inscription. Most were cut in Anatolia, and their iconography is typically Achaemenid. They are clear indication of the presence of officials and ambassadors, thus of an Achaemenid presence. Recently, an Achaemenid coin was found near another Bosphoran city, Kytæum.

Persian royal inscriptions frequently mention Saca(e) — on the Bisitun inscription (DB), as a country and as a people ('who wear pointed hats'); on DPh, DH Saca who are beyond Sogdiana; DPe as a country; and DSe, DNa, XPh, etc., Saca who drink *hauma*, with pointed hats and across/beyond the sea (coming after the Ionians). DSaa mentions Cimmeria, the Babylonian term for the Scythians. DSab very interestingly mentions Saca of marsh and of plain, the same groups as on the Tell el-Maskhoutha canal stela. Much has been written about the identity and categories of Saca. The word is accepted as a synonym for the Scythians thanks to Herodotus (7.64), writing about peoples participating in Xerxes' expedition against Athens in 480 BC: those with pointed caps and native bows, daggers and axes were 'Amyr-gian Scythians but were called Sacae, for the Persians call all Scythians Sacae...' He also noted that some believe that the Massagetae were a Scythian people living beyond the Araxes (Herodotus 1.201). Sacae are also mentioned as fighting at Marathon (Herodotus 6.113) and Plataea (Herodotus 9.31, 71), and participating in a royal pageant of Cyrus II (Xenophon Cyr. 8.3.9–19).

Saca/Scythians is also employed in Achaemenid royal inscriptions generically for nomads living along the northern borders of the empire. The *hauma*-drinkers and the wearers of pointed hats, based on their position in the inscriptions, have been identified as Saca/Scythians dwelling in broadly defined Central Asia, reflected in archaeological evidence; the Saca of marsh and of plain as all the Scythians of the empire's northern periphery, not two distinct groups.

Cyrus incorporated the Saca between the Caspian and Aral Seas in 550–530 BC, who were also mentioned by Herodotus (3.90–94) in his list of satrapies — but he lists several peoples and countries not listed in Achaemenid royal inscriptions, and *vice versa*. Further to the north, tombs of the local nomadic elite of the South Urals have yielded 80 Achaemenid(-style) objects of the end of the 6th–3rd centuries BC (jewels, arms, silver, silver-gilt and gold vessels, etc.), several possibly diplomatic gifts. An inscribed alabastron contains the name of Artaxerxes I. Explaining how they got here is difficult, though they clearly demonstrate a long-term relationship, plausibly based on Achaemenid interest in the region's gold resources.

Some Achaemenid objects were found in the Pazyryk tumuli in the Altai. A hand-knotted carpet from the fifth tumulus, very probably pro-

duced in a Bactrian-Sogdian workshop and influenced by Achaemenid artistic practice, has been interpreted as a gift from the Achaemenid king to the local chieftain.

It is doubtful that the 'Saca/Scythians beyond the Sea' were Getae. Scythians in Dacia were few; and the few objects found there are now linked to the Scytho-Persian wars of the end of the 6th century BC. Although Darius' Scythian campaign was unsuccessful, his deep penetration of Scythian territory in pursuit of ever retreating adversaries justified his including North Pontic Scythians in the list of subject peoples as 'Scythians across the Sea'.

Varied interpretations have been essayed of the delegations on the Apadana relief: the Scythians (Delegation XIX), Saca of other sorts (XI and XVII). Surely we can conclude that the Scythians of the northern Black Sea were under Achaemenid overlordship. The painted battle scene on the Munich Wood invites consideration of the iconography of the Saca/Scythians. It seems likely to show the Great King's enemies, depicted as undifferentiated nomads — intended to be understood as the nomads of the North (Saca/Scythians, etc.) — whom, naturally, he must vanquish as an essential aspect of the propaganda of the royal image.

Evidence of Scythians in prominent positions comes from the Persepolis tablets: Shakka ('the Scythian'), working under Baradkama, Treasurer at Persepolis 490–480/79 BC, perhaps as his deputy (Elamite Treasury tablet PT1); PF 1790 names Shaddukka the Zappiyan, possibly 'a hypocoristic of «the Scythian (girl)»'. Were these by origin Scythians from the North Pontic steppes or just generic Saca (nomads)?

Thucydides (2.97) states unequivocally that the Odrysian kingdom was organised along the same lines as the Achaemenid state. There are parallels in the relationship between the Scythians and the Greek cities of the northern Black Sea, with the former, increasingly eschewing nomadism from the late 5th century BC onwards, demanding taxes/tribute from the Greek cities. And payment, as in the Achaemenid empire, was not just in money or precious metal objects but with the skilled labour of Greek craftsmen, used by the Scythians to create their local elite culture. An electrum vessel from the Kul-Oba tomb, depicting a Scythian soldier binding the wounds of his compatriot, has echoes in Herodotus (7.181), who writes of Persians treating binding wounds with strips of the finest linen.

DPe, paragraph 2, mentions the 'Yauna/Ionians beyond the sea'. Although some reject the idea that these were Greeks living in the northern Black Sea region, we must consider seriously that the Bosporan kingdom and the Greeks living there were indeed under the sway of the Great King, one way or another.

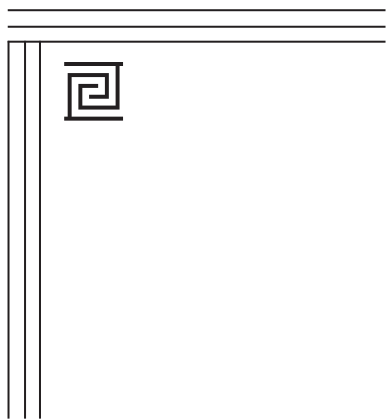
What I outlines above about the Achaemenid factor in the Cimmerian Bosphorus cannot be dismissed as speculation. It must be accepted. Now we

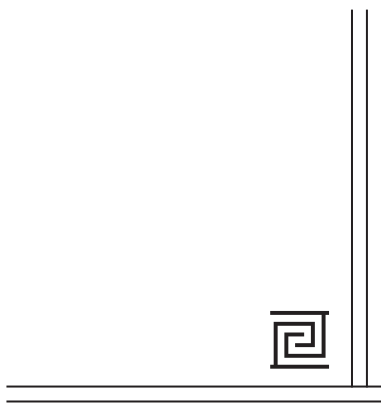
have the unique discovery of an Old Persian inscription from Phanagoria, capital of the Asiatic Bosphorus. It is very fragmentary, but it definitely mentions Darius, which is not surprising as all Old Persian inscriptions were created on his behalf and mention him in their first line. This inscription, which still awaits detailed study, undoubtedly proves that Phanagoria and the whole Black Sea were included in the Achaemenid empire.

To sum up, the Black Sea, as an area with a multi-ethnic population, offers a very good example for the Archaic and Classical periods of how different peoples, be they local or incomer, sought from the outset an accommodation, developing different models of political, social and cultural relationships. For many years the main focus of research for the northern Black Sea has been on the local population and the Greeks. Now it is time to turn our attention to studying the Achaemenid factor.

ПРОБЛЕМЫ
ИСТОРИИ
ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОГО
СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Его-наративи як джерело дослідження історії Франції ранньомодерного часу

Людмила ВАЩУК (Київ)

к. і. н., незалежний дослідник, vashchuk.lv@gmail.com

Дослідження соціальної та політичної історії будь-якої країни вимагає залучення не лише актових документів, міжнародних договорів та офіційного листування, а й наративних джерел (мемуарів, щоденників, епістолярій). Особливо цінними при вивченні правління конкретного монарха є его-наративи. Звісно, ці джерела вимагають залучення іншої методики дослідження, аніж офіційні документи. Проте саме его-наративи можуть дати відповіді на питання, які не містяться в документальних джерелах.

У період правління Франциска I Валуа (1515–1547) серед його сучасників все більше поширилася практика ведення щоденників та написання мемуарів. Завдяки цьому у своєму розпорядженні вчені мають низку его-наративів, що висвітлюють найрізноманітніші сторони життя королівства, його правителя та сучасників. У цьому дослідженні ми зупинимося лише на его-наративах, створених підданими Франциска I, які належали як до оточення короля, так і знаходилися в опозиції до нього.

Надзвичайно важливим для дослідження різних аспектів суспільно-політичного життя Франції першої половини XVI ст. є «Щоденник Луїзи Савойської», матері Франциска I. Події, описані в «Щоденнику», охоплюють період 1459–1522 рр., що дає змогу з'ясувати, якою була зовнішньо- та внутрішньополітична обстановка у тогочасній Європі, дослідити не лише діяльність правлячого монарха, а й його життя ще до престолонаслідування і розглянути умови, в яких формувалася особистість короля.

Існуючі публікації твору, що є у розпорядженні сучасних дослідників, виконані за збіркою документів, яку ще в 1660 р. видав Самюель Гюшенон. На сьогодні місцезнаходження оригіналу є невідомим, проте автентичність цього джерела ґрунтовно доведена в 1904 р. французьким істориком-медієвістом Анрі Озе. Вчений вважав, що твір ніколи не писався як щоденник, хоча деякі замітки могли створюватися протягом певного часу. Все ж найвірогідніше, що датою створення або компіляції «Щоденника» є 1522 р. Це, в свою чергу, пояснює лаконічність повідомлень. Описуючи події минулих десятиліть, Луїза подає лише основну інформацію (дату, місце та учасників дії). Інколи в тексті зустрічаються невеликі похибки в днях або місяцях, тому варто робити перехресну перевірку з іншими джерелами.

Не дивлячись на стислість інформації, «Щоденник» не позбавлений суб'єктивних оцінок та суджень, притаманних мемуарам, про що додатково свідчать часті зміни тональності заміток та прояви іронії. В творі чітко прослідковуються моменти, пов'язані зі знаковими подіями у житті правлячого монарха, де графиня проявляє як позитивні, так і негативні емоції.

Крім цього, «Щоденник Луїзи Савойської» є одним із найінформативніших письмових джерел, які дають уявлення про поїздки Франциска I по країні та здійснення його «радісних в'їздів» у міста. Адже твір включає правління монарха з 1515 по 1522 рр., що співпадає з найактивнішим періодом подорожування Франциска I по Франції. Ця інформація «Щоденника...» значно доповнює інші джерела, що дає змогу дослідити звичай «радісного в'їзду» як засіб зміцнення та сакралізації королівської влади в першій половині XVI ст.

Більш детальний опис подій, що відбувалися у період правління Франциска I, дає «Книга рахунків пана Ніколя Версорі, юриста Паризького парламенту (1519–1530)». До сьогодення залишаються невідомими роки народження та смерті автора. Проте дослідниками встановлено, що Н. Версорі був членом відомої паризької сім'ї, вихідці з якої у подальшому були юристами Паризького парламенту.

Незважаючи на назву — «книга рахунків», джерело не є документом виключно ділового чи фінансового характеру. Традиційно рахункові книги велися главою сім'ї та передавалися з покоління в покоління. Вони служили, в першу чергу, нагадуванням для спадкоємців та містили найрізноманітнішу інформацію. Окрім питань фінансового характеру, у книзі робили короткі записи про сімейні та генеалогічні справи (народження, шлюб, смерть тощо), стихійні лиха або ж щодо політичних подій у королівстві.

Хронологічно документ охоплює період з 1519 по 1530 рр, що включає більшу половину правління Франциска I. Оскільки Н. Версорі був юристом Паризького парламенту, то в книзі приділено багато уваги політичним подіям. Тематично документ містить різнопланову інформацію. Є відомості приватного характеру — про народження, одруження чи смерть родичів та людей із близького оточення. Також серед записів є такі, що стосуються професійної діяльності автора. Цінне джерело тим, що це погляд містянина Парижа XVI ст. Цей невідомий парижанин знайомить читача з соціумом, в якому він жив. Оскільки він був учасником політичного процесу, що відбувався в королівстві, об'єктами його уваги стали впливові люди Франції, такі як конетабль Бурбон, сеньйор де Сан-Блансе та сам король.

Ще одним его-наративом без якого не можливе дослідження історії Франції першої половини XVI ст. і, зокрема, історії Парижа, є «Щоденник

одного парижанина періоду правління Франциска I (1515–1536)». Вперше джерело було опубліковано в 1854 р. французьким дослідником Л. Лаланном. Ім'я та професія автора щоденника так і не були встановлені. Тому не відомо до якої соціальної верстви він належав, що могло вплинути на його погляди, в тому числі політичні. Публікація твору була здійснена за манускриптом, копією другої половини XVI ст., що зберігався в Імператорській бібліотеці (нині Національна бібліотека Франції).

Хронологічно щоденник охоплює період з 1 січня 1515 р., що є днем коронації Франциска I, до 1536 р. Це відповідає першим 26 рокам правління короля. Укладач припускав думки, що твір створювався не як традиційна хроніка, а швидше це був звичайний записник для особистого користування. Парижанин у своєму щоденнику описував події, що бачив на власні очі або про які чув від знайомих. Щоденник є інформаційно насиченим, як і епоха в якій жив автор. У фокус зору парижанина потрапили не лише події, що відбувалися в Парижі, а й ті, що мали загальнодержавне значення. Він приділяє значну увагу воєнним кампаніям Франциска I та внутрішньополітичним діям. Центром цих процесів була королівська персона, до якої парижанин проявляє шанобливе ставлення як до правителя королівства, і в той же час зовсім не прагне ідеалізувати. Свідченням цього є детальний опис судових процесів над політичними опонентами Франциска I, а також критика матері короля, Луїзи Савойської.

Хоча усі вищезазначені его-наративи відрізняються хронологічними межами, різним рівнем близькості автора до правлячого монарха, детальністю опису подій, що виразилося й на розмірі та інформативності, проте шляхом перехресної перевірки між собою, а також звірянням з іншими видами джерел, дослідник отримує інформацію, відсутню в офіційних документах, наприклад, королівських ордонансах. Саме его-наративи заповнюють лакуни у розумінні міждержавний взаємовідносин та політичної ситуації досліджуваного періоду, міжособистісних стосунків між правителями, а також вказують на сприйняття та оцінку політичного процесу підданими королівства.

Таємна вечеря у нідерландському мистецтві пізнього середньовіччя: єдність чи різноманіття

Стефанія **ДЕМЧУК** (Київ)

К. і. н., КНУ імені Тараса Шевченка, asustentm, stephanierom07@gmail.com

У XV ст. Таємна вечеря зустрічається значно рідше, ніж сюжети, пов'язані зі Страсним циклом чи життям Марії. Своєї популярності вона досягне лише у наступному столітті, хвилі теологічних дебатів, спричинених Реформацією. Що ж нам відомо про витoki Таємних вечерь XVI ст.? Що обумовило їх композицію та іконографію?

Ця тема на сьогодні досліджена нерівномірно. Значний масив праць пов'язаний з Таємною вечерею авторства Дірка Баутса, яка є центральною панеллю Вівтаря Св. Причастя. Привертав увагу дослідників і Часослов Катерини Клевської, у якому присутні декілька сюжетів з євхаристичною символікою (серед них є Таємна вечеря, адорація Тіла Христа, Песах як антитип Таємної вечері). Інші твори станкового живопису, мініатюри та гравюри розглядались лише спорадично.

Саме тому ми спробуємо повернути цілісність еволюції сюжету Таємної вечері у нідерландському мистецтві доби пізнього середньовіччя. Для цього ми проаналізуємо три типи образів Таємної вечері: мініатюри, гравюри та станкові картини, які датуються XV століттям. У центрі нашої уваги буде композиційне рішення, колорит та іконографія цього образу. Як результат ми зможемо дати відповідь на питання, чи панувала у зображенні Таємної вечері єдність, чи різноманіття; чи стали Майстер Часослову Катерини Клевської чи Дірк Баутс законодавцями в іконографії Таємної вечері, яким був Рогір ван дер Вейден для «Розп'яття» чи «Оплакування»; і, зрештою, які риси пізньосередньовічних Таємних вечерь були успадковані майстрами XVI ст.

Усього нами було проаналізовано 15 Таємних вечерь, датованих XV ст. Вісім з них, тобто переважна більшість, є мініатюрами з Часословів, шість — стулками диптихів, триптихів та Вівтарів (самостійні зображення Таємної вечері з'являються лише у XVI столітті) та 1 дереворит. Те, що гравюри опинились у меншості — не випадково. По-перше, сюжет, як ми відзначали вище, не був настільки популярним, щоб його масове продукування принесло відчутний фінансовий зиск друкарям, а, по-друге, саме по собі виробництво гравюр набуде розповсюдження пізніше, зокрема із вивіщенням найбільшого центру друкарства у ренесансних Нідерландах — Антверпену.

Найбільш раннім зображенням Таємної вечері є мініатюра з Часослову Катерини Клевської (1440). У ній були закладені основи для подальшого зображення цього сюжету у станковому живописі не тільки у XV, але і у наступному столітті. Христос з учнями сидять навколо прямокутного

стола. Навпроти Христа — пустий стілець, бо Юда, який на ньому сидів, уже схилив коліно та приймає з рук Учителя шматок хліба, вмоченого у вині. Саме так Христос, згідно з Євангелієм від Св. Іоанна, вказав іншим учням на майбутнього зрадника (Ів. 13:23:-30). Пустий стілець є ще одним нагадуванням глядачу, що один з апостолів покине їх зібрання. Поряд із стільцем двоє псів борються за кістку, що є одним із уособлень заздрості, смертного гріха, пов'язаного з Юдою.

Присутні у мініатюрі і виразні деталі: апостол зліва від Іоанна жадібно п'є вино з кухля, у той час як інші активно споживають ягня, що лежить на тарілці перед Христом. Цей незвичний для сакральних образів апетит апостолів є даниною єврейській традиції Песаху, адже, згідно біблійній настанові, євреї мали споживати Пасху Господню у поспіху (Вихід 12:11). Окрім того, візуалізація Таємної вечері як звичайного застілля, де гості з апетитом їдять та п'ють, «знижувало» патос зображеного, чим дозволяло читачу наблизитись до події.

У Таємній вечері з «Зерцала Життя Нашого Господа» (1455) ми бачимо схожу композицію — апостоли та Христос сидять за прямокутним столом, а уклінний Юда приймає хліб з рук Учителя, залишаючи, таким чином, вільним простір навпроти Христа. Повторення цього прийому не є випадковим, адже він дозволяє художнику ввести того, хто споглядає мініатюру, у коло Апостолів. Юда, отже, звільняє місце для читача за євхаристичним столом. Автор мініатюри з «Зерцала» вдається до традиційних мнемонічних прийомів: він зображує Юду у жовтій туніці, без німбу та рудим. Це звичні для пізньосередньовічної візуальної риторики прийоми іншування.

Однак не завжди художники залишались у межах канону. У 1480–1490-х роках, на які припадає пік зображення Таємної вечері у XV ст, ми зустрічаємо експерименти з композицією та девіації в іконографії.

На мініатюрі з MS Douce 311 (1488) прямокутний стіл незвично розвернений у глибину так, що ми бачимо Христа, який сидить у торці, де він дає «причастя» Юді. Інші апостоли по ліву та праву сторону стола споглядають за цим. Змінивши традиційний ракурс художник досяг більшої емоційності сцени: не тільки Юда, але й Христос опиняється відділеним від інших апостолів, які виглядають більше статистами, ніж учасниками. Христос та Юда, кожний по-своєму, відсторонені від інших, бо мають свою місію — позитивну та негативну, але яка скінчиться смертю обох.

Як не дивно бачити, але у такий драматичний момент один з апостолів чистить ножем зуби! Ця деталь, що розповсюдиться у XVI ст.¹, і на

---

¹ Про неї можна більше почитати у цій статті: *Ковбасюк С. А.* Тайная вечеря как convivium: пути десакрализации священных образов в нидерландском искусстве первой половины XVI века // Актуальные проблемы теории и истории искусств. Сборник статей. Вып. 6 / под ред. С. В. Мальцевой, А. В. Захаровой. — СПб: НП-Принт, 2016. — Р. 415–424. DOI:10.18688/aa166-5-43

сьогодні не має єдиного пояснення. Збірники застільних манер однозначно попереджають про те, що подібна поведінка за столом є виключеною. То в чому ж тоді справа? Вірогідно, що тут відіграв свою роль рух «нового благочестя» та його програмний твір «Наслідкування Христу» Томи Кемпійського. У цьому творі апостоли постають «глиняною посудиною» для Божої благодаті та навіть волоцюгами².

Деталь не була примхою одного майстра — вона з'являється і в інших «Таємних вечерях». З 15 досліджених нами «деталь з ножем» присутня у чотирьох випадках: два рази вона з'являється у мініатюрах (MS Douce 311, fol. 29v; MS M.1078, fol. 88v) та два — у станкових творах (Майстра Дів між Дів, 1490–1500, Приватна колекція; Майстра Легенди Св. Катерини, 1490–1500, Приватна колекція).

Не завжди композиція Таємних вечерь будувалась навколо прямокутного столу із симетрично посадженими апостолами та Христом у центрі. У шести з досліджених нами випадків Таємна вечеря відбувається за круглим столом. Три з них — це станкові зображення, дві мініатюри та 1 дереворит. Тобто живописці надавали перевагу саме круглому столу на противагу прямокутному (де з 8 прикладів 6 є мініатюрами).

До того ж станкова «Таємна вечеря», як зазначено вище, була частиною складнів. Здебільшого, вона виступала центральною панеллю. На бокових же зображували антитипи — її «провісників» зі Старого Заповіту.

Так, у випадку євхаристичного триптиха Майстра Легенди Св. Катерини (1490–1500) «Таємну вечерю» обрамлюють «Песах» та «Сон Іллі у пустелі». При цьому «Песах» та «Таємна вечеря» римуються, як і у випадку Вівтаря Св. Причастя Дірка Баутса (1464): агнець, якого споживають євреї під час седеру, відсутній на столі Таємної вечері, адже його замінила гостія — Тіло Христове.

Підводячи підсумки зазначимо, що для пізньосередньовічної Таємної вечері у нідерландському мистецтві характерніше було різноманіття, ніж єдність. Не можна спростувати побутування певних композиційних схем, однак домінантим все ж був експеримент: майстри змінювали ракурс, форми столів та розсадку учасників трапези, деталі. Деякі з деталей були дуже незвичними (наприклад, «деталь з ножем»). Такі девіації переходять зі сторінок манускриптів у станковий живопис.

² Кемпійський Т. Наслідкування Христа. — Львів: Свічадо, 2006. — С. 161–162.

Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV—XV вв.

Сергей ДЬЯЧКОВ (Харьков)

К. и. н., доцент, ХНУ имени В. Н. Каразина, dyachkovst@gmail.com

В истории XIII в. три независимых друг от друга явления — возникновение Золотой Орды, крах крестоносного движения и глубокий кризис Византийской державы — в своей совокупности способствовали возникновению феноменального трансконтинентального торгового пути, соединившего цивилизации Востока и Запада в XIV—XV вв. С одной стороны, папские буллы запрещали западноевропейским христианским государствам ведение торговых операций в Сирии и Египте; с другой стороны, Монгольская империя, среди прочих подчинившая себе страны и народы Северного Причерноморья, всегда благосклонно относилась к международной торговле. Встречное движение заинтересованных сторон дополнялось тем обстоятельством, что Византия — прежде владевшая монополией на торговлю в Причерноморье — утратила реальный контроль над черноморскими проливами. Главным посредником в торговле между «Европой» и «Азией» выступила Генуэзская республика, которая в 1261 г. заключила Никейский договор с Михаилом VIII Палеологом, а позднее в ожесточенной военно-дипломатической борьбе с Венецией утвердила свои интересы на северном берегу Черного моря.

Особое место в торговой экспансии Генуи занимал Крымский полуостров, служивший воротами в Северное Причерноморье, Приазовье, Поволжье, Среднюю Азию, и далее в Китай. Специалисты, изучающие историю средневекового Крыма генуэзского времени (XIII—XV вв.), как правило, ограничиваются констатацией важной роли, которую отводили Чембало (ныне Балаклава) правители Генуи. В настоящей публикации предлагаем обратить внимание на факторы, определившие особое место Чембало в хорошо продуманной системе торгово-колониальных владений Лигурийской республики.

Местоположение. Следует отметить, что в Крыму генуэзцы захватили, издавна обжитые места. Картографические источники, а также результаты раскопок позволяют полагать, что фактория Чембало возникла на месте угасавшего (или разоренного монголами?) византийского поселения, имевшего к тому времени тысячелетнюю историю. По всей видимости, упоминаемые в документах топонимы *Cenbalo*, *Cimbalo*, *Zimbalo*, *Enbano* являются итальянской калькой греческого названия Сьюмболон. Защищенная высокими скалами и узким горлом, всегда спокойная Балаклавская бухта-фиорд находится на границе Гераклеийского полуострова и горного Крыма. Фактория-крепость Чембало стала крайним западным

форпостом Генуэзской Готии (*riperia marina Gotia*), протянувшейся узкой прибрежной полосой от Гераклеяского полуострова до Воспоро (Керчь). Крепость контролировала участок побережья Крыма от мыса Сарыч до залива Каламиты (окрестности Инкермана) и далее вверх по течению реки Черной до Крымских гор.

Административный статус. Чембало и Солдайя (ныне Судак) служили интересам защиты и процветания «столичной» Каффы, которая была безусловным административно-политическим и экономическим центром генуэзских владений в Крыму. Среди известных документов, наиболее ранние указывают, что, возглавляемая консулом, фактория Чембало функционировала уже 40-х годах XIV в. Лапидарная надпись 1357 г. упоминает строительные работы в крепости, осуществленные консулом и костеланом Симоном дель Орте. Известно также, что 1374 г. в чембальском замке размещалась администрация фактории и 36 латинских наемников.

В ноябре 1380 г. консул Каффы и правитель Солхата подписали мирный договор, согласно которому Генуе получила в пользование Каффу, Солдайю, Чембало и весь горный Крым, названный в документе Готией. Особое положение крепости Чембало было обусловлено тем фактом, что она являлась форпостом Генуи в борьбе с православным княжеством Феодоро, стремившимся захватить свою долю в международной морской коммерции.

Чембальский мятеж 1432–1433 г. явился своеобразным апогеем в противостоянии латинян и феодоритов. Выступление греческого населения Чембало, спровоцированное правителем Феодоро, было успешным и безжалостным по отношению генуэзцам. К уцелевшим и захваченным в плен латинянам применялись «византийские» методы устрашения, включая ослепление. В начале 1433 г. князья Феодоро установили свой контроль над значительной частью Готии. Потеря Чембало нанесла существенный удар по интересам и престижу Генуи в Причерноморье, поэтому ответные действия Великая коммуна предприняла незамедлительно (по средневековым меркам). Летом 1434 г. мятеж задушили усилиями многочисленного и отлично вооруженного экспедиционного корпуса, направленного из Генуи.

Впрочем, на протяжении первой половины XV в. фактория Чембало оставалась довольно беспокойным местом, требовавшим особого внимания со стороны колониальных властей. Жизнь среди православных греков, армян, иудеев и татар была сопряжена с известным риском, и, временами, должность консула в Чембало оставалась вакантной. В секретном архиве Генуи сохранилась петиция 1437 г., в которой благородная матрона утверждает, что ее многодетный сын Баттиста Имперьяле отправился консулом в Чембало только из-за бедности и ради поддержания дома и семьи, хотя эта должность не соответствует его положению. Лишь на исходе 30-х годов генуэзским консулам в Чембало удалось добиться «примирения всех его жителей».

Развал Золотой Орды и захват Константинополя турками-османами в 1453 г. разрушили хорошо выстроенную лигурийцам систему международной торговли. Безднадежная геополитическая ситуация вынудили коммуну Генуи избавиться от «колониального наследства». Управление черноморскими колониями было передано главному кредитору коммуны банку св. Георгия.

Экономический потенциал. Местоположение Чембало способствовало развитию морской торговли, разнообразных промыслов и многоотраслевого сельского хозяйства.

Нумизматические и керамические коллекции, составленные по результатам раскопок, показывают, что жители фактории имели экономические связи с окружающими странами и народами. Торговыми партнерами Чембало выступали города Генуэзской Газарии, Золотой Орды, Византии, Османской империи и Крымского ханства. Устойчивые экономические контакты имели место с Молдавией и Валахией, королевствами Сицилии и Сардинии, испанскими государствами и др. Впрочем, среди монет, конечно, доминируют номиналы XV в. Крымского ханства и генуэзской Каффы.

Номенклатура товарооборота фактории Чембало, вероятно, принципиально не отличалась от других генуэзских рынков в Крыму. Здесь продавали кожи, лён, соль, зерно, текстиль, рабов, а также поставляемые местными жителями фрукты, овощи, вино. Важное место в экспортной торговле Чембало занимала вяленая и соленая рыба. Не случайно, местному рыболовству посвящены специальные статьи Устава 1449 г.

Достоверно известно, что в середине XIV в. на местной верфи ремонтировали и строили разнообразные суда, включая навы, предназначенные для дальних морских плаваний. Результаты раскопок позволяют полагать, что в Чембало было налажено местное производство популярной среди городского населения поливной керамики.

Город и его население. Значительная часть города Чембало располагалась на крутом северном склоне горы Кастрон. Узкие и короткие улицы и переулки, небольшие жилые, культовые, хозяйственные постройки теснились на горном склоне с помощью искусственных террас, каменных лестниц и крепид. В целом, город обладал хорошо обустроенной инфраструктурой, включая системы водоснабжения и канализации.

Этно-религиозный состав населения Чембало был пестрым. Это обстоятельство учитывалось в Уставе 1449 г., который предписывал содержать в крепости толмача, знающего латинский, греческий и татарский языки. Духовную власть осуществлял назначаемый Генуей католический епископ из числа францисканцев или доминиканцев. На территории Чембало зафиксировано пять христианских храмов, включая православный храм и армянскую церковь. Некоторую часть жителей города до османского завоевания

составляли крещенные татары. Использование и посещение христианских храмов продолжалось и в османский период вплоть до начала XVII в.

Крепость Чембало. За время своего господства в Чембало (вторая половина XIV — последняя треть XV вв.) генуэзцы построили мощную крепость, которая защищала территорию более 3 га, на которой располагались жилые кварталы, верфи и порт. Военные конфликты, восстания, землетрясения и другие факторы приводили к тому, что крепостная оборонительная линия несколько раз меняла свои очертания. Значительной перестройке крепость подверглась в 1462–1463 гг., когда возросла вероятность нападения турок-османов, широко применявших огнестрельную артиллерию. Власти города и крепости увеличили толщину стен, башням придали округлые очертания, у нескольких башен были сооружены эллипсоидной формы барбаканы.

Военно-техническая оснащенность крепости Чембало не уступала «столице» колонии Каффе. Только для Чембало в Уставе 1449 г. вводилась должность пушкаря. Археологически установлено, что накануне османского вторжения на вооружении гарнизона находились пушки и ручное огнестрельное оружие. Кроме того, крепость защищали мощные метательные машины типа требюше, предназначенные для борьбы с кораблями противника и способные метать снаряды более 100 кг на расстояние до 250 м. Материалы раскопок показывают, что гарнизон крепости был обеспечен необходимым количеством современного на тот период оружия и снаряжения, включая арбалеты и баллисты, а также бригадины — металлические пластинчатые защитные доспехи.

Важным преимуществом крепости было надежное снабжение ее водой. Несколько ниток керамического водопровода, проведенных из источников, расположенных в верховьях балки Кефало Вриси, а также цистерны в крепостных башнях обеспечивали город, крепость и порт необходимым количеством питьевой воды. Стратегический запас воды (более 500 куб. м) был сосредоточен в огромной цистерне башни № 6, сооруженной в портовом районе города. Возможно, что именно гарантированное водоснабжение торговых и военных судов составляло главное назначение крепости Чембало в торгово-колониальных владениях Лигурийской республики в Причерноморье.

Знаменитый поход 1475 г. великого визиря Гедик Ахмед-паши в Крым установил власть османов на полуострове: лигурийцы были разгромлены и изгнаны, феодориты уничтожены, а крымские татары признали верховную власть турецкого султана. Гарнизон Чембало защищался недолго, но ожесточенно, что привело к пожарам на территории города и крепости. Начался турецкий период истории крепости, которую османы называли Балаклавой.

Проблеми історії європейського суспільства Середньовіччя і раннього Модерну в творчості В. К. Піскорського

Володимир ДЯТЛОВ (Чернігів)

*Д. і. н., професор, НУЧК імені Т. Г. Шевченка, перший проректор,
first.prorector@chnpu.edu.ua*

Постать Володимира Костянтиновича Піскорського (1867–1910), його творчість, наукова діяльність привертають широку увагу істориків різних країн. Такий посилений інтерес цілком обґрунтований — історик виступив новатором у різних галузях всесвітньої історії, був поборником реформи вищої освіти на засадах академічної свободи, учасником демократичного руху. В історичній літературі висвітлено його іспанські та італійські студії, здійснено аналіз теоретико-методологічних пошуків і підходів, викладацька діяльність, відтворено біографію вченого. В останні десятиліття відбувається публікація його праць, щоправда лівова частка їх й досі залишається в раритетних виданнях або рукописах. Попри того, що вивчення постаті В. Піскорського відбувається за класичною методикою, що передбачає висвітлення основних напрямків його багатогранної наукової і громадської діяльності, тим не менше бракує спроб щодо визначення місця і ролі вченого в контексті розвитку вітчизняного і європейського наукового простору.

В. Бузескул у своїй характеристиці творчості і дослідницької проблематики В. Піскорського звернув увагу на певну «екзотичність» вибору головного об'єкту його наукового інтересу — Іспанію. Таку незвичність наукового інтересу він пояснив посиланням на Достоевського про всесвітню відкритість вітчизняних вчених, прагненням до пізнання далеких культур. Таке пояснення історик вважав недостатнім і завершив його багатьма крапками.

Безперечно, такі міркування мають під собою підґрунтя — на той час звернення до історії, культури звичаїв далеких народів стає поширеним явищем. Разом з тим відповідь В. Бузескула лише частково може пояснити вибір наукового інтересу В. Піскорського. Водночас постановка ним питання про те, що обумовлює вибір наукового пошуку дослідника зарубіжної історії залишається актуальною для сучасної історичної науки. Не менш значущим є питання про те, наскільки вибір істориком в якості об'єкта свого дослідження «екзотичної», мало актуальної тематики може мати суспільно-політичний і науковий резонанс.

Вивчення історії середньовічної і ранньомодерної Західної Європи за часів В. Піскорського значною мірою було обумовлено суспільно-політичними запитами тогочасного суспільства. Історія Європи ставала

важливим елементом культурно-історичної і суспільно-політичної практики — дискусії західників і слов'янофілів, революційно-демократична публіцистика про шляхи вирішення політичних і соціальних проблем тощо. Університетські історичні студії при всьому академізмі — дати об'єктивну реконструкцію минулого — були також забарвлені суспільно-політичними пристрастями. Історики виступали ініціаторами формування нового політичного менталітету, здійснювали пошук механізмів, які б забезпечили комунікацію громадських і політичних структур. В академічному середовищі переважали ліберальні погляди і підходи, що давалося взнати в історичних дослідженнях.

Ідеологічні підходи до вивчення пізнього Середньовіччя і раннього Модерну значною мірою були притаманні таким відомим історикам, як І. Лучицький, В. Петров, В. Герье, М. Кареев, П. Виноградов, М. Ковалевський. За часів активної творчості В. Піскорського досить типовим елементом дискусій навколо здавалось би суто наукових проблем було з'ясування суспільно-політичної позиції автора. Так, М. Кареев у своїх спогадах загадував, що він розійшовся у поглядах зі своїм вчителем В. Герье: «Політичне світосприйняття його і моє було досить різним, його консервативним, а у мене був юнацький радикалізм», до того ж «він був прихильником німецького ідеалізму, а я був за англо-французький позитивізм». В. Герье залишився невдоволеним тим, що в тексті дисертації Кареева «пахло соціалізмом».

Історіописання з метою набуття «історичного досвіду» призводило до того, що дослідники ставали на позиції учасників історичних подій і намагалися визначити можливий «правильний» шлях розвитку суспільства. Так, історики при аналізі подій Реформації особливо полюбили «повчати» імператора Карла V, який, на їхню думку, міг би виграти набагато більше, як би пристав на бік нового віровчення.

В. Піскорський формувався під значним впливом свого вчителя І. Лучицького з його особливим інтересом до революційних епох в історії Європи і до аграрної тематики, що було обумовлено гостротою цього питання на теренах Російської імперії. Головна мета європейських студій полягала у прагненні дати історичні уроки, обґрунтувати ідею необхідності проведення послідовних реформ з метою уникнути революції і радикальних потрясінь. Чому європейська історія пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу стали об'єктом для такого підходу? Відповідь на це питання слід шукати в різниці історичного часу Заходу і Східної Європи. В Російській імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. назрівали і відбуватися процеси, які Західна Європа переживала в період раннього Нового часу — переходу від феодалізму до капіталізму, вільної ринкової економіки, ліквідації абсолютизму і формування демократичної національної державності. Відтак історики

намагалися не просто об'єктивно досліджувати ці процеси, а моделювати історичні ситуації, за яких можна було уникнути негативних наслідків або ж дати переконливі поради політичній еліті з тим, щоб запобігти помилок європейських попередників.

Італійські студії, з яких В. Піскорський розпочинав свій шлях в науку, дали йому досвід академічного дослідження. Разом з суто науковою складовою в процесі вивчення відбувається захоплення молодого дослідника темою демократії, республіканського устрою. У процесі досліджень відбувалося становлення політичних поглядів історика, його підходів до вирішення актуальних завдань, що стояли перед суспільством того часу. Історія для нього стає джерелом історичного досвіду, який можна корелювати на вітчизняний простір.

При всій широті тематики і проблематики проступають контури двох основних проблем, які хвилювали В. Піскорського, — демократія, в тому числі поширення її принципів на вищу школу, аграрне та соціальне, «робоче питання».

Історичні процеси доби раннього Модерну історик розглядав як продовження соціальних, економічних і політичних тенденцій пізнього Середньовіччя. Головною рушійною силою змін він вважав капіталізм: «У XV — XVI ст. внаслідок потужного розвитку грошового господарства, землеволодіння вже втрачало своє панівне значення; на сцену виступав рухомий капітал, як могутній економічний чинник». Під впливом цього відбувається, на його думку, руйнування станових відносин, особисті інтереси починають панувати над кастовістю, родовими і становими відносинами, які закріплювали особистість. Історик звернув увагу на той факт, що в умовах різкої трансформації суспільства складається ситуація, коли старі зв'язки розпадалися, а нові не встигли сформуватися. За таких умов індивідуум, який опинився сам по собі, й віддавався егоїстичним прагненням власної натури, неминучою ставала загальна моральна зіпсованість суспільства».

На початку XX ст. в полі зору історика перебуває проблематика, пов'язана із «соціальним питанням», увага до якого була обумовлена розгортанням соціалістичного руху. На той час в губернській персі, безпосередньо в Ніжині, де працював історик, побачило світ чимало публіцистичних праць з даної проблематики. Його інтерес до історії цехової системи Середньовіччя значною мірою був викликаний спробами відшукати витоки так званого «робочого питання», яке активно обговорювалося на той час у суспільстві. В. Піскорський не обмежився при цьому дослідженням середньовічної тематики, а простежив еволюцію «робочого законодавства» у наступні століття. У своїх італійських студіях вчений особливу увагу приділяв повстанню чомпі, з'ясуванню ідеологічних і політичних форм вираження економічних і соціальних настроїв «пролетаріату».

Яскравим прикладом кореляції західного досвіду на проблеми сучасного суспільства може бути захоплення історика ідеєю академічної свободи та автономії університетів. Його «актову» промова у Ніжинському історико-філологічному інституті, присвячену ювілею Болонського університету, можна розглядати як програму реформи вищої школи. Активна участь історика у суспільно-політичному русі 1905–1906 рр. була безпосередньо спрямована на практичну реалізацію сформульованих ним ідей.

Пафос громадянського служіння історика суспільству знайшов своє відображення у його вступній лекції у Казанському університеті «Про предмет, метод і завдання науки всесвітньої історії» (1906). Вчений висловив впевненість в тому, що історична наука відкрила і довела несправедливість існуючих «традиційних суспільних відносин» і «під прапором науки людство вийде із цього зачаклованого кола і одержить широку можливість задоволення своїх потреб».

В контексті такого громадянського призначення історії, суспільно-політичної актуальності її досвіду та уроків звернення В. Піскорського до середньовічної і ранньомодерної Іспанії виглядає певною мірою як прояв суто індивідуального інтересу до країни, яка була на узбіччі наукового інтересу. Навіть тема його докторської дисертації «Кріпосне право в Каталонії» (1901) на той час, коли кріпосне право в Російській імперії було відмінене, не належала до тем першорядної актуальності. На основі своїх досліджень вчений видав загальну історію Іспанії і Португалії, яка витримала два видання (1901, 1909) і була написана в дусі строгого академізму.

Натомість маємо справу з парадоксом — високий фаховий рівень роботи з джерелами, ретельність дослідження і академічний пуризм, який позбавляв історика необхідності шукати аналогії з історією своєї країни, забезпечили найбільший успіх і цінність наукового доробку саме в цій царині. Європейські студії, в яких історики ставили за мету отримати історичні уроки і показати історичний досвід, були орієнтовані головним чином на вітчизняного читача. Академічний пуризм дав можливість В. Піскорському посісти достойне місце в європейському науковому просторі, а його студії стали частиною іспанської історіографії та культури.

Влад Дракула. Роль личности в истории румынского Средневековья

Наталья **ЕМЕЛЬЯНОВА** (Харьков)

магистр, независимый исследователь, shou-sama@yandex.ru

В а пределами не очень широкого круга специалистов-историков мало кому известен тот факт, что за зловещим образом кровожадного монстра графа Дракулы, крепко укоренившимся в общественном сознании, стоит реальная историческая личность. Влад III Дракула (он же Цепеш или Колосажатель, он же Басараб) был одним из выдающихся господарей Валахии и трижды занимал валашских трон (1448, 1456–1462 и 1476 гг.). Однако в источниках и историографии его образ запечатлен достаточно противоречиво.

Актуальность выбранной темы заключается в том, через призму деятельности конкретной личности можно изучить сложный узел противоречий в истории румынского народа в конце Средневековья. Исследование деятельности и личностных характеристик Влада Дракулы позволяет определить роль валашского господаря в истории средневековья Юго-Восточной Европы в период османской экспансии на Балканах, а также непрерывных попыток Валахии сохранить свою государственность в условиях политических притязаний со стороны других держав.

Историография по данной теме насчитывает достаточное количество трудов, которые, преимущественно, написаны на румынском или немецком языках. Наиболее информативными для нас являются исследования М. Казаку, С. Андрееску, Н. Стоическу, Н. Йорги, И. Богдана, К. Караджи, Р. Флореску и Р. МакНалли, К. Трептова, А. Кашперской, а так же статьи из сборника материалов конференции «Vlad der Pfähler — Dracula. Tyrann oder Volkstribun?».

Корпус исторических источников автором условно разделен на две группы: 1) источники, характеризующие Влада Дракулу, как предателя христианской веры и своего народа; союзника турецкого султана; садиста, учиняющего жестокие расправы над врагами и союзниками ради собственного удовольствия (письма-жалобы трансильванского купечества и другие письма, текст анонимного донесения, составленного для папского посланника на латыни, рукописные сообщения, составленные бенедиктинскими монахами около 1462 г., поэма Михаэля Бехайма, поэма Федора Курицына, «Констанцская хроника» и другие венгерские хроники, первопечатные книги о Дракуле); 2) источники, представляющие валашского правителя патриотом и защитником своей страны от османской угрозы; жестоким, но мудрым господарем, действующим в интересах державы и народа (официальные письма, договора

и другие документы, свидетельства современников Дракулы, тексты хроник невенгерского происхождения).

Влад Дракула жил в достаточно сложное время средневековых нравов, традиций, права и морали. На формирование личности, взглядов и печально известной жестокости Цепеша повлияли два основных фактора:

1. Находясь заложником в Османской империи, он познал принципы государственного управления, жестокость и садистские методы, которые применялись турками к своим врагам, преимущественно, «неверным». Когда же пришло время выступить против османов, Цепеш не гнушался использовать столь же безжалостные методы политического террора.

2. Постоянная борьба за престол между двумя ветвями правящей династии Басарабов: Данешти и Дракулешти (членом которой он был), а также вероломство союзников (венгерского короля, трансильванцев, валашских бояр) по отношению к его семье, склонили Владу III к выводу, что «друзей» тоже необходимо держать в «ежовых рукавицах».

В этих условиях будущий господарь Влад Дракула стал сильной личностью; он хотел защитить свою страну от внешних посягательств и укрепить Валацкое княжество изнутри. Цепеш пришел к выводу, что добиться поставленных целей он сможет только опираясь на силу и запугивая своих врагов. Сильный, волевой характер, незаурядный ум, бесстрашие и безжалостность в совокупности с патриотизмом, сделали Владу Цепеша выдающимся правителем. Но, благодаря этим же качествам своей личности и слишком жестким методам борьбы, он нажил многочисленных врагов и недоброжелателей, в том числе и среди союзников. Политическая кампания, начатая венгерским королем Матфеем Корвином против Влада III Дракулы около 1462 г. получила широкий общественный резонанс, что в последствии отразилось в источниках.

Следовательно, можно утверждать, что Влад Дракула был выдающейся личностью и сыграл существенную роль в истории румынского Средневековья. Его жестокость объясняется современными обычаями и методами политической борьбы, а его рьяный патриотизм и агрессивная антиосманская политика подтверждаются источниками. Активная и решительная позиция Влада Цепеша на некоторое время предотвратила угрозу захвата Валахии турками и помешала распространению османской экспансии вглубь Европы.

Конфессиональные преобразования в аспекте формирования земельной государственности Саксонии XVI в.

Сергей КАРИКОВ (Харьков)

К. и. н., доцент, НУГЗУ, karikov.nuczu@gmail.com

Необходимость стабилизации социального порядка в реформационную и постреформационную эпоху определяла формирование и укрепление государственных институтов, которые обеспечивали реформирование общественной жизни. В условиях политической раздробленности Германии достижение такой цели предусматривало становление земельной государственности в различных немецких территориях, поэтому лютеранская конфессионализация представляла ключевым фактором названного процесса.

Как отмечает И. Дингель, в эпоху Реформации все сферы жизни общества — церковь и образование, политика и право, теология и этика, искусство и литература — пребывали под влиянием конфессиональной дифференциации, взаимодействовали с ней и в конечном счете отображали соответствующую конфессиональную идентичность. Ярким примером воздействия лютеранской конфессионализации на развитие земельной государственности предстает модернизация институтов государственной власти в курфюршестве Саксонском, происходившая в XVI в.

Невзирая на территориальную разъединенность саксонских земель с 1485 г., их политическое развитие в начале XVI в. засвидетельствовало начало модернизационных процессов в политической сфере. В Саксонии происходило формирование постоянных органов территориального государственного управления: амты и княжеский совет (административные), центральная казна (финансовые), верховный суд (судебные). При этом в состав различных органов управления входили одни и те же люди. Тем самым усиливалась власть саксонских правителей, что содействовало превращению курфюршества Саксонского в одну из ключевых территорий Священной Римской империи. Курфюрст Фридрих Мудрый взял курс на дальнейшее расширение владений, в то же время заботясь об укреплении авторитета власти и соответствующий уровень её представления в общественном сознании. Так, в Торгау и Виттенберге были перестроены замки, превращенные в резиденции курфюрста. Основание Виттенбергского университета в 1502 г. также должно было упрочить авторитет курфюрста как покровителя образования.

Дальнейшее укрепление институтов земельного государства было связано с началом Реформации. Уже на раннем её этапе Фридрих Мудрый

начал оказывать поддержку Лютеру. Такую политику продолжил его преемник Иоганн Постоянный. При этом постановление Первого Шпейерского рейхстага от 27 августа 1526 г. привело к фактической отмене Вормского эдикта и, таким образом, имперской опалы над Мартином Лютером и его последователями. Тем самым были созданы благоприятные условия для развертывания лютеранской конфессионализации в немецких территориях. Курфюршество Саксонское, чьи правители сыграли ведущую роль в создании и функционировании первых объединений евангелических правителей (Гота-Торгауский союз), в дальнейшем стало ведущей силой в Шмалькальденском союзе. Цели и задачи деятельности названной организации с самого начала её существования определялись принципом защиты евангелического вероучения, идейную основу которого к тому времени укрепила разработка «Аугсбургского вероисповедания». Это дает основания охарактеризовать активность Шмалькальденского союза как один из главных факторов лютеранской конфессионализации на начальном её этапе.

На рубеже 20–30-х гг. XVI в. в германских землях (в частности, в Саксонии) все более заметными стали проявления территориализации, определявшейся стремлением князей к неограниченному господству в своих владениях. Отдельные исследователи (в частности, П. Бликле) определяют этот рубеж как начало «княжеской Реформации» — нового этапа евангелического движения, сменившего «общинную Реформацию». Однако при таком подходе сущность «княжеской Реформации» определяется историками прежде всего через стремление князей установить контроль над всеми сферами общественной жизни, что сужает возможности раскрытия сложности и глубины общественно-политических преобразований конфессиональной эпохи.

Следует учитывать, что определение поздней Реформации (1525–1555 гг.) как «княжеской» не в полной мере раскрывает сущность этого феномена, связывая её прежде всего с деятельностью правителя конкретной территории. Между тем в своей политике немецкие (в частности — саксонские) князья, стремясь укрепить свои позиции, опирались на разветвленную систему управления, составляющими которой были придворные, церковные, образовательные структуры. Интересы чиновников, священнослужителей, преподавателей играли определенную роль в выборе князем конфессионально-политического курса территориального государства. Вследствие этого, на наш взгляд, период второй половины 20-х гг. XVI в. может быть определен как начало «огосударствления» Реформации, что определило вектор лютеранской конфессионализации, направленной на сохранение баланса между церковной организацией и светской власти с преобладанием последней в решении ключевых вопросов с помощью укрепления существующих и создания новых структур

управления. Такое сотрудничество двух сил проявилось в проведении лютеранской конфессионализации в саксонском регионе.

Распространение Реформации на территорию герцогства Саксонского после смерти непримиримого врага лютеранства — герцога Георга стало важным успехом лютеранской конфессионализации в регионе на рубеже 30–40-х гг. XVI в. Однако оно не устранило политических противоречий между эрнестинской и альбертинской линиями династии Веттинов, представители которых стремились к усилению собственного политического могущества. Наиболее четко эту тенденцию проявила деятельность Морица Саксонского, характерной чертой которой стало подчинение религиозных вопросов собственным политическим интересам.

Короткий, но бурный период пребывания Морица на курфюршеском престоле (1547–1553) заметно изменил конфессионально-политическую ситуацию в Саксонии. Невзирая на поражение протестантов в Шмалькальденской войне (1546–1547), на территории курфюршества Саксонского было сохранено евангелическое вероисповедание, что сыграло важную роль в дальнейшем развертывании лютеранской конфессионализации. В период правления Морица, в частности, был подготовлен и одобрен Лейпцигский интерим, продолжалось реформирование системы государственного управления, а отношения с центральной властью строились как через ведение боевых действий («Княжеская война»), так и путем принятия мирных соглашений (Пассауский договор). Действия Морица выражали курс на укрепление политической значимости курфюршества Саксонского — от одной из ведущих территорий внутри Священной Римской империи до государства, активно действовавшего в системе международных отношений.

Политика курфюрста Августа Саксонского (1553–1586), вззошедшего на курфюршеский престол после гибели Морица в результате смертельного ранения в битве под Зиверсгаузенем, может быть определена как типичная для представителя «второго поколения» евангелических правителей второй половины XVI в. — периода после подписания Аугсбургского религиозного мира. Курс Августа, с одной стороны, был направлен на укрепление властных полномочий, но, с другой стороны, предусматривал (в отличие от деятельности Морица Саксонского) отказ от военных действий как основного средства достижения этой цели. Значительно активнее Август использовал экономические и политические рычаги управления. В период его правления произошло укрепление земельной государственности курфюршества Саксонского, а лютеранство окончательно утвердилось в церковной жизни. Оформление лютеранской ортодоксии, закрепленной благодаря разработке и принятию «Книги согласия» (1580 г.) — сборника евангелических вероисповедных книг, содействовало укреплению приоритета власти саксонского курфюрста

в урегулировании конфессиональных противоречий. Выражением этой идеи, особенно актуальной вследствие разрешения долгого идейного конфликта между гнезиолютеранами и филиппистами, стал «Большой Саксонский церковный и школьный устав» (1580 г.).

Таким образом, с середины 20-х до начала 80-х гг. XVI в. курфюршество Саксонское играло важную роль в процессе лютеранской конфессионализации на территории Священной Римской империи. Проявлениями этого стали доминирование его правителей в Шмалькальденском союзе, активизация внешнеполитических отношений, создание новых органов государственного управления. На протяжении длительного периода времени Виттенберг сохранял значение ведущего центра лютеранской конфессионализации как в Саксонии, так и в общенемецких масштабах, несмотря на появление в других территориях Германии новых центров евангелического вероучения (Марбург, Йена, Тюбинген).

К концу XVI в. формирование земельной государственности Саксонии в целом было завершено. Политика правителей курфюршества Саксонского засвидетельствовала утверждение абсолютистского курса Веттинов как ведущей тенденции политического развития территории. Усиление власти саксонских правителей было связано с укреплением позиций евангелизма как следствия лютеранской конфессионализации и в то же время засвидетельствовало утверждение принципа порядка в жизни общества.

Середньовічне міське право як складова європейського феодального права

Світлана **КОВАЛЬОВА** (Миколаїв)

К. ю. н., доцент, ЧНУ імені Петра Могили, svetkovaleva0902@gmail.com

Реконструкція сутності та змісту права на різних етапах його розвитку є важливою задачею історичної та історико-правової науки, оскільки дозволяє прослідкувати не лише реальну динаміку, а й потенційні можливості еволюції права як невід'ємної складової європейської цивілізації. Інтерес для дослідників представляють насамперед ті періоди історичного розвитку права, протягом яких відбувалося формування та становлення інститутів, котрі у перспективі виявилися визначальними, системоутворюючими, і, у кінцевому підсумку, зумовили існування дихотомії «Схід — Захід». Одним із таких періодів є середньовіччя, впродовж якого були закладені підвалини феномену європейської правової традиції. Європейське право середніх віків зазвичай характеризують як феодальне; однією з найістотніших його рис був партикуляризм. Феодальне право являло собою сукупність одночасно існуючих та функціонуючих регулятивних систем — права земського, міського, канонічного, університетського, торгового тощо. Метою даної розвідки є встановлення характеристик міського права як складової середньовічного феодального права Європи.

Вивчення середньовічного міського права здійснювалось не одним поколінням істориків та істориків права. Було здійснено спроби систематизувати правові норми пам'яток міського права та виділити узагальнені риси систем права середньовічних міст. Г. фон Белов вказував, що говорити про однорідну систему міського права некоректно, оскільки виділити загальні риси можливо лише у рамках великих груп міського права, таких як магдебурзьке, любекське право тощо. А. Піренн висловив протилежну думку: міське право породжувалось спільним для всіх європейських народів соціальним та економічним становищем, тож, незважаючи на відмінні деталі, міські системи права мали низку спільних характеристик. На думку Г. Дж. Бермана, систему міського права визначали наступні риси: комунітарність, світський характер, конституційність, здатність до розвитку, цілісність міського права як системи. Погоджуючись із позицією вченого, дозволимо собі додати, що уважний аналіз текстів пам'яток міського права та наративних джерел дає підстави уточнити і доповнити цей перелік. Насамперед слід зауважити, що середньовічне міське право було писаним, його джерелами були хартії міст, які могли надаватися монархами або прийматися самою міською громадою, та міські статuti, що складалися міською адміністрацією та

приймалися за участі громади; в італійських та німецьких містах, що користувалися найбільш широким обсягом автономії, джерелами права були також акти міської адміністрації. Відтак норми міського права не виникали стихійно, а були результатом свідомих зусиль правотворців. Тож важливою ознакою цієї системи права був раціоналізм: правове регулювання охоплювало найважливіші для існування та нормального функціонування міста суспільні відносини, зокрема, сфери організації міського самоврядування та його функцій, міської юрисдикції та підтримання суспільного порядку та правопорядку, відносини власності, організацію торгівлі, боротьбу зі злочинністю. В нормативних правових актах, що визначали статус англійських, скандинавських, польських, угорських, руських (українських та білоруських) міст і надавалися монархами, було юридично врегульовано взаємовідносини цих міст із монаршою адміністрацією. Низка прикордонних міст вносила до своїх статутів норми, що врегульовували порядок організації оборони міста у разі воєнного нападу. Як правило, поза межами правового регулювання залишалася сфера шлюбно-сімейних відносин, що підлягали регламентації нормами канонічного права. Міське право не втручалося також у питання чистоти віри, відправлення релігійних культів та інші пов'язані із релігією та актуальні для середньовічної ідеології сфери. Отже, допустимо говорити про світський характер та відносну ідеологічну толерантність міського права.

На відміну від системи земського права, в якій було юридично закріплено існування станів і станову нерівність, система міського права якщо і не знімає остаточно соціальні рамки, то значно пом'якшує їх. Це пояснюється тим, що члени міської громади утворювали певну політичну, а відтак і соціальну єдність, складаючи єдиний стан вільних містян, не залежних від місцевого феодала. Такий нетиповий для феодального права феномен став передумовою формування специфічного типу масової суспільної правосвідомості, носіям якої властиві були високий рівень самоорганізації та самодисципліни. Тож саме у міському середовищі формувалися зародки громадянського суспільства.

Система середньовічного міського права стимулювала вкорінення у суспільну правосвідомість уявлення про суспільний мир, правопорядок, громадську безпеку як про спільні для всього соціуму базові цінності, що становили своєрідний конституюючий стрижень, навколо якого формувалася єдність міської комуні.

Важливою рисою середньовічного міського права було диференційоване ставлення до суб'єктів права залежно від того, чи були вони «своїми» або ж «чужими». «Свої», тобто мешканці міста, у відносинах з «чужими», тобто особами, які не були членами міської громади, користувалися посиленням правовим захистом і мали низку преференцій, тоді

як щодо «чужих» існувала презумпція винуватості. Різниця в обсязі прав містян та прийшлого елементу диктувалася необхідністю зберегти консолідацію міської громади як запоруку існування міста.

Однак, незважаючи на формальну рівність, всередині міської громади-комуни спостерігалася значне майнове розшарування, яке накладало відбиток на фактичний правовий статус містян, зокрема, у праві обирати міську владу та бути обраним, у кримінальній відповідальності при вчиненні злочину тощо.

Ще однією рисою середньовічного міського права був його партикуляризм: не лише саме міське право було частиною загальнодержавного права, але й всередині середньовічних міст діяли норми, що утворювали підсистеми, — право цехів, ремісничих корпорацій, гільдій, університетів; власними системами права керувалися етнічні та конфесійні групи (євреї, вірмени, цигани), що проживали в містах. Крім того, на територію міста поширювались норми канонічного права, дотримання, виконання та застосування яких були предметом компетенції не міських органів, а церковних інституцій. Проявом партикуляризму було й те, що саме міське право не створювало одноманітної системи, яка б не мала локальних територіальних та етнічних відмінностей.

Для середньовічного міського права була характерна наявність інститутів, чия генеза сягала ще додержавних часів, причому ці інститути зберігалися в основному у сфері кримінально-правових та кримінально-процесуальних відносин. Прикладом таких інститутів є ордалії (випробування вогнем/розпеченим залізом або водою), функціонування яких у судовому процесі навіть після заборони їхнього застосування рішеннями IV Латеранського собору (1215) підтверджується, зокрема, правом Відня, Берна та деяких інших міст. Особливо тяжкі злочини в німецьких містах карались «зруйнуванням дому». Таке покарання мало давнє походження і символізувало зведення людини до рівня хижої тварини, що не має власної домівки. Архаїчним за генезою покаранням за вчинення тяжкого злочину було й вигнання з міста, що замінювало смертну кару. На нашу думку, збереження у міському праві давніх за походженням норм свідчить, з одного боку, про несформованість у середньовічних містах дієвих засобів боротьби зі злочинністю, а з іншого боку, демонструє певний ступінь консерватизму правотворців, чия правосвідомість органічно сприймала звичні «споконвічні» норми, що побутували у соціумі ще з часів панування усного звичаєвого права.

Отже, середньовічному міському праву як складовій феодального права Європи були властиві писаний характер, партикуляризм, наявність інститутів, що походили із звичаєвого права, відносно стерті межі між станами всередині міської громади при наявності майнового

розшарування містян, упереджене ставлення до осіб, що не були членами міської громади. Система міського права формувалася не стихійно, а як результат свідомих зусиль правотворців, тож важливою рисою міського права був його раціоналізм. Правовому регулюванню підлягало коло найважливіших для існування та нормального функціонування міста суспільних відносин: сфера організації міського самоврядування та його функцій, міської юрисдикції та підтримання суспільного порядку та правопорядку, відносини власності, організація торгівлі, боротьба зі злочинністю. Середньовічне міське право було світським за змістом та спрямованістю. Воно виявилось здатним формувати у міській спільноті нетипову для феодальної реальності систему правових цінностей, ідей та уявлень, що у сукупності визначили феномен міської правосвідомості.

**История права германских племён в творчестве
профессора Харьковского университета
А. И. Палюмбецкого
(1811–1897)**

Сергей **ЛИМАН** (Харьков)

Д. и. н., профессор, ХГАК, зав. каф., limans@ukr.net

Зарождение и развитие отечественной медиевистики неразрывно связано с учёными, представляющими различные её направления — политическое, социально-экономическое, церковно-историческое, историко-культурное, правовое. При этом правовое направление, к которому принадлежали историки средневекового права, являлось одним из наиболее ранних и наиболее распространённых в европейской историографии. Его представителям в Украине были характерны: широкое применение сравнительного метода в изучении правовых институтов у различных народов, «историзм» большинства учёных-юристов, значительная масштабность охваченных ими проблем. Эти проблемы обычно выводились на фундаментальный диссертационный уровень. Поэтому ключевые достижения уже первых отечественных представителей правового направления нашли отражение в магистерских и докторских диссертациях. Отдельное место среди них занимали историки права императорского Харьковского университета. — И. Ф. Тимковский, Д. И. Каченовский, А. Н. Стоянов и др.

Среди харьковских медиевистов правового направления первую по времени докторскую диссертацию защитил Александр Иванович Палюмбецкий (1811–1897). Он родился в Казани в семье священника, окончил Казанскую духовную семинарию (1829), с 1829 по 1836 гг. учился на философско-юридическом факультете Главного педагогического института в Санкт-Петербурге и для дальнейшего совершенствования в правовых науках был направлен в заграничную научную командировку (1836–1838).

По возвращении из-за границы А. И. Палюмбецкий получил назначение в Харьковский университет, с которым будет связана вся его последующая научно-педагогическая деятельность. В этом университете он последовательно занимал все ступени административной иерархии: адъюнкт (1838), исправляющий должность экстраординарного (1844), экстраординарный (1844), ординарный (1845) профессор кафедры энциклопедии права и общего обозрения системы российских государственных законов, затем кафедры уголовного права, секретарь (1842–1845), декан юридического факультета (1862–1866, 1869–1870, 1872), ректор университета (1849–52, 1872–1873). Такой замечательный послужной список

свидетельствовал о профессионализме и огромной работоспособности А. И. Палюмбецкого,

Основные курсы, которые он читал — «Энциклопедии законоведения», «История русского права», «Уголовное право», «О государственных учреждениях», «Курс основных законов Российской империи». В начале своей преподавательской деятельности харьковский учёный находился под влиянием философии Гегеля, которая как в Европе, так и в Российской империи считалась тогда наиболее передовой историко-софской доктриной.

А. И. Палюмбецкий пользовался большим авторитетом среди студентов и преподавателей. М. Де-Пуле в мемуарах об истории Харьковского университета 1840-х годов писал о том, что на юридическом факультете он был «самый популярный» «из адъюнктов». Другой мемуарист П. Вейнберг в воспоминаниях о Харьковском университете 50-х гг. XIX в. отмечал: А. И. Палюмбецкого «студенты очень любили и очень уважали и как преподавателя, и как человека».

С этими отзывами солидарны и его коллеги-профессора. По словам Н. Ф. Сумцова, А. И. Палюмбецкий был человеком «высоких нравственных качеств», единомышленником знаменитого медиевиста, профессора Московского университета Т. Н. Грановского и известного писателя, поэта, публициста Н. В. Станкевича. «Вместе с немногими другими харьковскими профессорами», он являлся представителем их «гуманитарного направления».

Честный и принципиальный А. И. Палюмбецкий стал в Харьковском университете 40-х гг. XIX в. одним из главных борцов против полулегальной формы коррупции — пансионерства. По отзывам Н. И. Костомарова, в Харьковской alma mater пансионерство не знало границ. Суть его заключалась в том, что профессора за откровенно завышенную плату брали к себе на квартиру состоятельных студентов, которым оказывали потом помощь на экзаменах. Усилиями А. И. Палюмбецкого и его многих сторонников пансионерство удалось изжить.

Для этого А. И. Палюмбецкий задействовал и свой административный ресурс. При этом его первое ректорство (1849–1852) пришлось на самый сложный период в истории отечественной высшей школы. Именно в конце 1840-х гг. в связи с европейскими революциями в России усиливалась цензура и страна решительно отгораживалась от Запада. И в такой период ректором стал единомышленник Т. Н. Грановского и Н. В. Станкевича, человек передовых взглядов, хотя попечитель Харьковского учебного округа в 1847–1856 гг. С. Кокошкин сумел деморализовать многих харьковских профессоров. Назначение А. И. Палюмбецкого ректором с трудом вяжется с представлениями о пике николаевского административного мракобесия конца 40-х гг. XIX в. Именно благодаря влиянию

А. И. Палюмбецкого во время цензурного беспредела без видимых проблем развился талант молодого вольнодумца, историка права Д. И. Каченовского. При этом на посту ректора в драматическом 1849 г. А. И. Палюмбецкий заменил П. П. Гулака-Артемовского, «архилояльного» властям. Противник пансионерства победил его сторонника! Университет очищался от злоупотреблений. И когда?!

Николаевская реакция не сделала А. И. Палюмбецкого изгоем: он вышел в отставку уже в пореформенном 1876 г., но по приглашению Совета университета продолжал читать лекции. Впоследствии, в 1886 г. ещё при жизни учёного в Харьковском университете была учреждена именная премия А. И. Палюмбецкого, присваиваемая за лучшие студенческие работы.

Основной научный труд А. И. Палюмбецкого — докторская диссертация «О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русской правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ним в ближайшем соотношении» (1844). В ней автор разделял широко распространённое в современной ему науке мнение о том, что образование вошедших в состав Русской правды законов «находилось под значительным влиянием германского права, чистого ли, или изменённого обычаями скандинавскими». Близость германского и русского права А. И. Палюмбецкий пытался показать, сравнивая их системы судебного доказательства, как главнейшую часть судопроизводства. В этом и заключалась основная цель исследования.

А. И. Палюмбецкий признавал тождественность частного права с уголовным в древних законах почти всех народов. В то же время, по мнению харьковского учёного, «законами германскими характер слияния гражданского права с уголовным выражается только в половине». Одной из особенностей германского права А. И. Палюмбецкий считал то, что «частный произвол при обыкновенной расправе за преступления» имел «более обширные пределы» и сохранялся в Германии довольно долго. Ослабленное при Каролингах, это правило в Германии с XI до конца XV вв. «получило совершенно другое основание и в этом изменённом виде отмечено особенным названием — (Faustrecht)». Важно подчеркнуть при этом, что юрист А. И. Палюмбецкий сумел преодолеть ограниченность многих своих коллег и рассматривал развитие права в тесной связи с развитием общественного и государственного строя средневековой Германии. Отличительной же чертой историко-правового направления немецкой медиевистики традиционно была попытка смотреть на исторические явления с точки зрения эволюции права и государственных форм.

Однако было бы преувеличением считать труд А. И. Палюмбецкого исключительно выдающимся событием в науке того времени. Небольшой по объёму (76 с.), он включал в себя довольно узкую источниковую базу и, по сути, пренебрегал отличиями в различных германских «Правдах»,

поскольку термин «германское право» А. И. Палюмбецкий рассматривал как некую незыблемую дефиницию. В то же время нельзя не признать удачной и аргументированной полемику харьковского учёного по ряду дискуссионных вопросов с ведущими учёными его времени: о значении вергельда, роли присяги в судебных приговорах, видах присяги.

При рассмотрении доказательства присягой А. И. Палюмбецкий указывал на особый характер присяги у германцев, присутствие в судебном разбирательстве помощников, утверждавших клятвенно веру в показание, произносимое обвиняемым о самом себе. Клятва же, как доказательство, по мнению автора, «вообще была неизвестна народам германским, а употреблялась у них только свидетелями, как принадлежность показаний, делаемых ими пред судом». Но хотя этот вывод соответствовал как данным правовых источников германцев, например «Салической правды», так и вобравшим в себя их основные положения правовым нормам XIII в., это утверждение автора, по сути, противоречит признанию им клятвы у германцев в начале его рассуждений о доказательствах ордалиями. «Клятва у германцев и наших славян, — указывал здесь А. И. Палюмбецкий, — была только последним обыкновенным средством узнания истины, и потому... занимала подчинённое место в общей системе судебных доказательств...»

Учёный подчёркивал разнообразие ордалий у германцев, но классифицировал их тем не менее на две главные разновидности: жребий и поединок. Сравнивая германские и русские ордалии, А. И. Палюмбецкий указал на ряд различий в них. Главным образом, различия между русским и германским правом фигурировали и в выводах к докторской диссертации. Таким образом, материал выводного характера вступал в определённое противоречие с первоначальной целью исследования — показать близость германского и русского права в системе судебного доказательства.

Монография А. И. Палюмбецкого «О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русской правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ним в ближайшем соотношении» (1844) стала первой по времени докторской диссертацией, защищённой в Харьковском университете и целиком посвящённой истории Средних веков. Она отражала ключевые достижения, накопленные отечественной наукой того времени. Широкое применение А. И. Палюмбецким сравнительного метода в изучении правовых институтов у различных народов стало характерной чертой правового направления европейской и отечественной медиевистики XIX в.

Викладання міжнародно-політичної та дипломатичної історії європейського середньовіччя в університетах України: інституціональні традиції та сучасний контекст

Вячеслав ЦІВАТИЙ (Київ)

К. і. н., доцент, КНУ імені Тараса Шевченка, tsivatyi@gmail.com

В умовах глобалізованого світу ХХІ ст. більшість держав світу перейшла до модернізації своїх освітніх систем. Україна також успішно долучилася до цього процесу. На сьогодні цілком очевидно, що освіта безпосередньо пов'язана з конкурентоспроможністю випускників. Освіта створює той самий «людський капітал», який у поєднанні з «фізичним капіталом» і дає в кінцевому підсумку збільшення продуктивності та якості.

Досвід останніх десятиліть засвідчує, що подальший прогрес нашої молоді держави, формування громадянського суспільства багато в чому залежать від того, наскільки активно в цих процесах задіяна українська історична наука в цілому та кожен історик особисто.

Саме тому інтегрована підготовка істориків має стати на сьогодні пріоритетним напрямом (моделлю) навчання фахівців-істориків зі спеціалізаціями найрізноматніших освітніх програм і напрямів, зокрема — спеціалізація «Історія Середніх віків і раннього Нового часу», і така підготовка повинна стати складовою частиною формування відповідних компетенцій на всіх етапах навчання істориків.

В університетах України такі моделі підготовки істориків стають все дедалі поширенішими й майбутнім фахівцям рекомендуються додаткові спеціалізації або курси за вибором для поглибленого вивчення дисциплін, що їх цікавлять. Таким прикладом може слугувати викладання освітніх програм і спеціалізацій міжнародно-політичного спрямування: «Американістика та європейські студії», «Історія Центральної та Східної Європи», «Історія країн Близького та Середнього Сходу», спецкурсів із зовнішньої політики і дипломатії, а також найпоширенішою практикою є викладання як окремих тем або розділів нормативних курсів, наприклад, міжнародно-політичної та дипломатичної історії європейського Середньовіччя.

Серед таких закладів вищої освіти варто відзначити провідні університети України, а також відомих викладачів, які створили традиції або продовжують до сьогодні викладати такі необхідні для підготовки висококваліфікованих кадрів навчальні дисципліни чи розділи (блок лекцій) нормативних дисциплін з міжнародно-політичної та дипломатичної історії європейського Середньовіччя та раннього Нового часу, а саме:

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Б. М. Гончар, О. П. Машевський, В. Г. Ціватий, П. М. Котлярів, М. О. Рудь, О. С. Охріменко, А. Л. Пількевич, С. А. Ковбасюк); Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (С. Б. Сорочан, Ю. О. Голубкін, С. В. Д'ячков, А. М. Домановський), Запорізький національний університет (Ю. Є. Івонін, Л. О. Нестеренко, О. М. Маклюк), Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (І. В. Нємченко, О. Б. Дьомін, В. В. Чепіженко, О. М. Луговий), Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Б. М. Боднарюк, О. М. Масан, О. І. Сич), Національний університет «Чернігівський колегіум імені Т. Г. Шевченка» (В. О. Дятлов, М. К. Кеда), Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Н. Г. Подаляк, М. В. Кірсенко, Т. А. Балабушевич) та ін.

Вирішення проблем усесторонньої підготовки висококваліфікованих істориків, зокрема у сфері Середніх віків і раннього Нового часу, і забезпечення умов безперервного оновлення їх професійних знань, оволодіння сучасними технологіями застосування цих знань на практиці, багато в чому залежить від ефективності освітньої діяльності таких навчальних закладів про які вищезгадувалося.

Високий професіоналізм висококваліфікованого історика в сучасному світі — найважливіша умова реалізації національних інтересів, забезпечення міжнародної стабільності, прогнозування зовнішньої політики держави.

Саме тому при вивченні міжнародно-політичної та дипломатичної історії європейського Середньовіччя і раннього Нового часу на історичних факультетах згаданих вище Університетів реалізується інтегрований підхід до вирішення навчальних завдань відповідно до авторських методик навчання: інтерактивні методи; методи інтенсивного навчання; телекомунікаційні технології; комп'ютерне навчання; технології мультимедіа; альтернативні підходи тощо.

Ці завдання реалізуються завдяки технічним і мультимедійним засобам навчання, якими обладнані спеціалізовані навчальні аудиторії, зокрема: мультимедійний клас, комп'ютерні класи, аудиторії зі супутниковим телебаченням та відео-, аудіообладнанням. Здобувачі вищої освіти мають можливість користуватися всіма наявними технічними засобами як під час аудиторних занять згідно з розкладом, так і для самостійної підготовки.

Поглиблене вивчення міжнародно-політичної та дипломатичної історії європейського Середньовіччя дозволяє майбутньому історикові оволодіти духовний досвід минулого, порівняти його з особистим досвідом, долучитися до загальнолюдських духовних цінностей.

Історик в сучасному суспільстві живе в багатовимірному просторі культури. Його буття визначається тим, якими знаннями, навичками

і вміннями він володіє, якими володіє мовами й знаннями про культуру, політику і дипломатію.

Тут кожен обирає свій шлях. Завдання сучасної системи підготовки істориків в Україні, університетська історична освіта, полягає в тому, щоб надати всім, хто навчається, широкі можливості вибору, навчити кожного вільно рухатися в просторі ідей, у світі образів, поглибити мислення й емоційне сприйняття дійсності, допомогти виробити цілісний погляд на світ, сформуватися повноцінним громадянином.

Демократизація освіти — найважливіша складова процесу демократизації світової спільноти. Вона стосується й управління освітою, й реалізації навчального процесу. Демократизація проникає й у сам зміст освіти, що все більше орієнтується на реалізацію в її системі невід'ємних прав людини. Держава в демократичному суспільстві не має права нав'язувати тому, хто навчається, будь-які світоглядні цінності. Але вона зобов'язана зробити все, аби вільне самовизначення особистості здійснювалося усвідомлено, на основі фундаментальних знань.

Розвиток і конкурентоздатність фахівців у світовому просторі безпосередньо пов'язані з розвитком людських ресурсів, джерелом яких є система освіти з властивими їй гнучкістю, відповідністю глобальним викликам і загрозам сучасності, світовим тенденціям і національним інтересам.

Інноваційні підходи в освіті всіх нас багато в чому спонукають по-новому поглянути на ті процеси, ті завдання, які ми самі перед собою ставимо в підготовці сучасних історичних кадрів та підвищенні їх кваліфікації, і ті завдання, які ми, так чи інакше, вирішували до сьогоднішнього дня, при створенні й функціонуванні системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів для галузей, що потребують фахівців із історичною освітою та відповідними спеціалізаціями, у т. ч. — з міжнародно-політичної та дипломатичної історії Середніх віків і раннього Нового часу.

На початку XXI ст. постала проблема створення ефективної системи забезпечення якісного зростання кадрового потенціалу України, з урахуванням тенденцій цивілізаційного поступу, історичних і стратегічних напрямів розвитку держави та світового освітнього досвіду. А тому система підготовки кадрів у царині історії має зазнати структурної та змістовної трансформації та удосконалення, і першочергово — має бути впроваджена оновлена модель навчання істориків — істориків XXI ст. Зокрема й тих — хто спеціалізується на історії, політиці та дипломатії доби Середніх віків і раннього Нового часу.

На сьогодні в царині історії відбувається дієва актуалізація знань, які є невід'ємними від конкретних практичних завдань, що не можуть

бути ефективно розв'язаними поза інституційними рамками. Мова йде про продуктивне співвідношення між теорією і практикою, а в контексті зазначеної теми — про конкретне практичне наповнення інституціональних моделей, пов'язаних з освітніми програмами підготовки істориків, у т.ч. тих, що спеціалізуються на історії, політиці та дипломатії доби Середніх віків і раннього Нового часу.

Модель підготовки істориків в Україні підтвердила свою багаторічну дієвість і має в той же час постійно оновлюватися у відповідь на виклики та загрози глобалізованого світу XXI століття.

Річард II та титулована знать Англії: креації 1376, 1385, 1397 рр.

Вадим ЧЕПИЖЕНКО (Одеса)

ОНУ імені І. І. Мечникова, викладач кафедри, vadim.chepizhenko@gmail.com

В історіографії свого часу склався доволі сумнівний образ англійського монарха Річарда II Плантагенета (1377–1399) останньої третини XIV ст. На нашу ж думку, в нього існувала виважена політична концепція, яка реалізовувалася практичними діями по управлінню країною. Політика патронажу та креацій була суттєвою складовою політичної програми Річарда II, який в період відносного політичного спокою (1389–1397 рр.), ретельно вибудовує нову «партію» прибічників.

Наукова актуальність заявленої нами теми визначається повною відсутністю подібних досліджень у вітчизняній історіографії. Західноєвропейські дослідники, перш за все, Кріс Гівен-Вілсон, Крістофер Флетчер та Ентоні Так розробляли проблематику, пов'язану з титулованою англійською знаттю кінця XIV ст., але спроба вписати політику креацій в політичну концепцію англійського короля робиться вперше.

В епоху, коли система особистісних стосунків, ієрархічно поєднувала вищий прошарок суспільства, монарх міг покладатися лише на добре вибудований апарат вірних йому людей. Вагому роль в формуванні цього апарату відігравав патронаж та королівські пожалування.

За своє правління Річард II провів три масштабні роздачі титулів та земель (в 1377, 1385 та 1397 рр.), аналіз яких відображає взаємовідносини короля з аристократією. Саме цьому аспекту внутрішньої політики монарха і буде присвячена наша розвідка.

Джерельна база дослідження представлена рядом середньовічних хронік (Томаса Волсінгема, Жана Фруассара, Адама Аска тощо), а також офіційними документами — патентними, парламентськими та іншими сувоями.

Суттєво від початку зазначити, що з 16 герцогів, графів та маркізів, які отримали свої титули в періоди 1307–1330 та 1385–1397 рр., чотирнадцять протягом п'яти років було понижено, страчено або заслано. З тринадцяти титулів, розданих в 1335–1377 рр., жоден не був ліквідований насильницьким шляхом. Це свідчить про ту боротьбу, що точилася довкола королівського трону між представниками нового та старого дворянства, а також між різними гілками королівської родини. Продовження цієї боротьби знайде своє відображення в XV ст. в подіях Війни Троянд, під час якої, як вважається, була знищена вагома частка старого дворянства. Але на момент сходження Річарда на англійський трон

лише два з десяти графських родів (Ерундели та Варвіки) могли похвалитися тим, що вони носять свій титул більше століття. Інші були зобов'язані своїм положенням Едварду III.

Відношення Річарда до знаті, однак, різко контрастує з відповідною позицією Едварда III. Те що Річард II в 1382–1386 рр. робить спробу усунути великих магнатів від втручання в політичне життя, демонструє його відхід від традиційного розуміння за аристократією її природного права на участь в управлінні державою. В патентах 1385 р. Річард називає магнатів коштовним камінням в королівській короні, світилами, які проливають своє світло на монарха. «Ми вважаємо, що чим більше ми відзначаємо мудрих та благородних людей, тим більше наша корона прикрашається коштовним камінням». Аристократія, таким чином, на думку Річарда, існувала, щоб осяювати своїм блиском корону, і не потребувала ні територіальної незалежності, ні багатства, ні певної військової репутації, для свого облагородження, а залежала лише від королівської волі та від конкретних взаємовідносин дворянина з короною. І це в той час, коли земельне право займало одне з центральних місць в середньовічній політичній культурі та безсумнівно впливало на велику політику. Саме від розподілу земель і участі в ньому тих чи інших магнатів залежав мир та спокій в королівстві. Так чи інакше земельним питанням були присвячені більшість парламентських сувоїв в період 1341–1421 рр.

На практиці, таку позицію короля демонструють вище згадані патенти 1385 р. Зокрема, граф Бекінгем, для якого був створений титул герцога Глостера, мав отримувати відповідні статусу доходи не з земельних наділів, а у вигляді ренти в £ 1000 з митних зборів. Таким чином, Глостеру не вистачало земельної незалежності від корони, що імовірно і стимулювало його опозиційну діяльність.

Річардом II були ініційовані й інші нововведення, зо крема впровадження титулу маркіза Дублінського в 1385 р. для Роберта де Вера та маркіза Дорсета в 1397 р. для Джона Бофорта. Зведення до дворянської гідності Джона Бошама Холтського, одного з рицарів камери, в 1387 р., нанесло ще більш рішучий удар по традиційному сприйнятті статусу барона. Земельні володіння Бошама ніяк не відповідали його новому титулу. Як зазначає Люк О. Пік: «креація Бошама як лорда Бошама це безсумнівно перший приклад пожалування баронського титулу без жодних земельних володінь». Лорди-апелянти ніколи не визнали нового барона, іменували його в парламенті 1388 р. «Джон Бошам, рицар» та стратили, в числі інших фаворитів монарха.

За подібними вчинками монарха стояли певні погляди на природу та функції дворянства, і ці погляди суперечили традиційним уявленням епохи Едварда III.

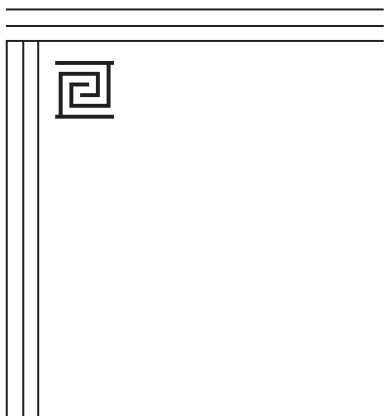
Проте, після розгрому лордів-апелянтів, на закритті вересневої сесії парламенту 1397–1398 рр., Річард II провів найбільше число креацій. Загалом було створено 5 герцогських, 4 графських титули та один титул маркіза. Так, Генрі Болінгброк, граф Дербі був зведений в ранг герцога Герефорда, Томас Моубрей, граф Ноттінгем — герцога Норфолка, Едвард Норвіч, граф Ратленд — герцога Омерля, Томас Голланд, граф Кент — герцога Суррея, Джон Голланд, граф Гантінгдон — герцога Ексетера, Маргарита Маршалл, графиня Норфолк — герцогині Норфолк, Джон Бофорт, граф Сомерсет — маркіза Дорсета, лорд Томас ле Деспенсер — графа Глостера, лорд Ральф де Невілл — графа Вестморленда, лорд Вільям ле Скруп — графа Уїлтшира, а лорд Томас Персі — графа Вустера. Цього разу всі пожалування були підкріплені земельними наділами з маєтностей колишніх лордів-апелянтів: новостворений герцог Суррей отримав володіння Бошамів, включаючи і сам Варвікський замок; Джон Голланд, брат короля, — сасекські маєтки Ерундела, включно з замком Ерундел; Томас Персі — валійські манори ФіцАланів, а граф Ратленд та його батько герцог Йоркський поділили угіддя свого раптово вмерлого родича, герцога Глостера.

Сучасники негативно сприйняли настільки чисельну роздачу титулів та земель. Новоявлені магнати були охрещені презирливим словом «duketti». Більшість істориків, слідуючи за хроністами, вважають, що Річард нагородив титулами «недостойних», безрідних фаворитів. Проте, якщо подібна думка і має право на існування для креацій 1385–1386 рр. (маються на увазі створення титулів графа Саффолка, для Майкла де ла Поля, який походив з купецької родини, та титулу герцога Ірландського для особи, що не належала до королівської родини), то для 1397 р. це зауваження є безпідставним. Аналіз особового складу «нового дворянства» показує, що коріння воно мало доволі старовинне. Спеціаліст з англійського дворянства XIV ст. Кріс Гівен-Вілсон вважає, що Річард «продешевив» лише у випадках з Оксфордом та Моубреем, які отримали герцогські титули.

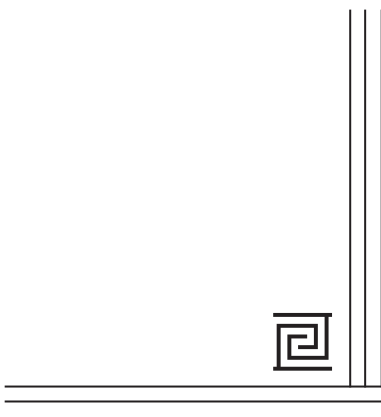
Проте, за винятком лише двох креацій (графа Вустера для Персі та графа Вестморленда для Невілла), інші будуть ліквідовані з приходом до влади Генрі Ланкастера.

Таким чином, ми бачимо, що Річард II використав пожалування для забезпечення вірності старого дворянства та створення нового. Система патронажу була направлена на створення сильної аристократичної «партії», прихильної його персоні.

ИСТОРИЯ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Дискусії про «візантинізм» і галицьке сакральне мистецтво міжвоєнного періоду на сторінках львівської періодики

Роксолана **АВДИКОВИЧ** (Львів)

Український католицький університет, аспірантка, ravydykovych@ucu.edu.ua

Пожвавлення інтересу до візантійської спадщини на території Галичини в першій половині ХХ ст. було не випадковим. У той час і на тому місці для цього склалися сприятливі умови. Галицькі терени знаходяться на шляху проходження фронтиру, в районі перетину і діалогу різних культур. За словами Ярослава Дашкевича, Великий кордон, крім того що є певною лінією розмежування цивілізацій, також є зоною етнокультурної інтерференції, зокрема обміну між Сходом і Заходом, а також, як продовжує цю ідею Наталя Яковенко, діалогом між Північчю та Півднем.

Доповнюють вищезгадані твердження сучасні дослідження про сприйняття Візантії, зокрема цікавим є підхід Гелен Бодін (Стокгольмський університет). На основі теорії Юрія Лотмана дослідниця виділяє дві семіосфери — візантійську (з культурним центром у Константинополі) та західну (центром якої від початку ранньомодерної доби є Париж). Отже, Візантія сприймається як периферія з боку західної семіосфери і як центр в межах візантійської семіосфери. Далі Гелен Бодін пише, що особливу увагу заслуговують території, де семіосфери перетинаються і різні погляди взаємодіють і протиставляються одні одним. Терени Галичини якраз потрапляють в зону перетину семіосфер.

Починаючи з ХІХ ст. в Східній та Південній Європі розпочався процес модернізації, побудови національних проєктів. Галичину також охоплюють процеси, що нуртували в сусідніх європейських регіонах. На сторінках львівської періодики можна простежити відгомін суспільно-політичних та культурних тенденцій на міжнародного та локального рівня.

Першим етапом побудови нації, за схемою чеського науковця Мірослава Гроха, є пошук культурних, лінгвістичних, соціальних, історичних атрибутів недомінантної групи з метою вивчення і поширення набутих знань про спільні риси певної етнічної групи. В Галичині представники руської, а згодом української інтелігенції від середини ХІХ ст. зайнялися збиранням власної культурної спадщини. Поступово у складних пошуках джерел власної ідентичності галицькі інтелектуали звернулися до питання візантійської спадщини і почали розмірковувати про можливість її використання у власних національних потребах.

Сприятливою ділянкою для рецепції, адаптації і подальшого творчого опрацювання візантійської спадщини було сакральне мистецтво.

В Галичині збереглося чимало візантійсько-руських пам'яток. Варто тут згадати колекцію старовинних ікон, які передав в Національний музей митрополит Андрей Шептицький. Перед тим він чітко обґрунтував потребу створення такого історичного, наукового, мистецького осередку та забезпечив можливість його функціонування. Іншим сприятливим фактором у відродженні «візантійства» було те, що на території Галичини зберігся східний обряд.

Вивчення власних візантійсько-руських джерел в академічних середовищах супроводжувалося дискусіями про візантійський чинник в історії і культурі українських земель на сторінках періодики. Наприклад, з січня 1928 р. на шпальтах газети *Діло* розгорнулася полеміка навколо поняття «візантійства» і його змісту. Розпочав її дописом під назвою *Наше візантійство* (*Діло*, 7 січня 1928 р.) дипломат і публіцист Василь Панейко. На його думку, «візантійство» мало деструктивний вплив на світогляд і мораль українців, негативно відбилося на їх духовній формації, яка не збігалася з морально-етичними рисами європейської людини.

У відповідь інші галицькі інтелектуали почали публікувати статті на захист «візантійства». Одна з них належить о. Гавриїлу Костельнику (*Наше самозаперечування* // *Діло*, 22 січня 1928 р.). Його взагалі дивує той факт, що Василь Панейко звертається до історії Візантії. Зокрема, він констатує, що суспільство на Галичині дуже мало знає про Візантію, не більше, ніж про Персію, бо ні в школах її історію не вивчають, ні в літературних творах вона не зустрічається частіше, ніж, наприклад, Вавилон. На думку о. Гавриїла Костельника, історія, що написана на сторінках і закрита в книжках, вже не є актуальною, тим більше історія чужої держави. Він також додає, що за княжих часів Візантія мала на Руську державу спасенний вплив, оскільки за короткий час Русь змогла долучитись до кола цивілізованих держав Європи. Далі о. Гавриїл Костельник накреслює траєкторії цивілізаційного розвитку Заходу після занепаду Риму в V ст. і Сходу після падіння Другого Риму в XV ст. Захід, на його думку, зміг швидше оговтатись від потрясіння і витворити власну культуру. Натомість Другий Рим та решта православної ойкумени тривалий час переживали труднощі після нашестя османців. Також автор спростовує твердження Василя Панейка про те, що Православна Церква була причиною цивілізаційного відставання народів Центральної і Південної Європи. Також о. Гавриїл Костельник заперечує версію автора статті *Наше візантійство* про деструктивні імпульси з боку Візантії, а згадані княжі міжусобиці на Русі виникли на місцевому ґрунті. Натомість внесок візантійської цивілізації міститься у церковних книгах та східному обряді.

Далі до дискусії долучається мистецтвознавець Володимир Залозецький (*Ще про наше візантійство* // *Діло*, 27 січня 1928 р.). Він зауважує,

що в межах статті неможливо вичерпно розглянути вище згадані проблеми. Також Володимир Залозецький пише, що вплив візантійської цивілізації на українські землі мав як позитивні, так і негативні сторони. До несприятливих чинників автор зачисляє прояви залежності Церкви від держави на Русі і запровадження в державі християнської релігії «зверху». За словами Володимира Залозецького, в Галичині зустрілися Схід і Захід, злилися західно-римська та східно-візантійська культура. Автор робить висновок, що не слід схилити шальки терезів на сторону ані Заходу, ні Сходу. Більш відповідним для творення української держави й духовної єдності народу, на його думку, є шлях поєднання східних і західних цивілізаційних течій.

Отож, галицькі інтелектуали до різного рівня глибини занурюються в поняття «візантинізму», його наповнення, витворюють цілий спектр формулювань («візантійство», «візантійщина» та ін.) і значень, дають йому різні оцінки — від негативних до позитивних.

З початком XX ст. в Галичині поширилася практика будувати храми із цегли, а не лише з дерева. Крім технічних нововведень, руські архітектори поставили за ціль відійти від будівництва церков «терезіанського» типу, схожих на костели. Щойно ставши галицьким митрополитом Андрей Шептицький оголосив конкурс проектів на побудову церков. Архітектор Василь Нагірний в 1905 р. у статті *Кілька слів в справі будівель церковних* (Діло, 7 жовтня 1905 р.) пише, що метою очільника Церкви було отримання взірцевих планів для побудови церков з твердого матеріалу, які би брали за основу форми старих дерев'яних церков і пристосували їх до техніки мурування, щоби цей оригінальний тип храмового будівництва з часом не занепавав. Далі архітектор зауважує, що при проектуванні святинь східного обряду слід зберегти те, що стоїть в тісному зв'язку з церковним уставом та з історією Руської Церкви (поділ простору храму на три частини та увінчання споруди куполом, який би мав слугувати маркером зв'язку цього типу архітектури зі святинями Візантії).

Василь Нагірний висловлює сподівання, що з часом українці зможуть сформувати власний стиль, але для цього потрібно ще багато попрацювати, а поки що слід черпати з того, що розум та здібності митців творили впродовж століть. Він також додає, що для створення нового стилю потрібно геніїв думки, потужних покровителів і століття часу.

Значними подіями в духовному та мистецькому житті Галичини було посвячення іконостасу (грудень 1927 р.) та молитвенниці Духовної Семінарії у Львові (лютий 1929 р.). На сторінках періодики ці події отримали великий резонанс. 14 вересня 1939 р. семінарійна церква була зруйнована німецькою бомбою, яка, мабуть, призначалася для знищення будівлі Головної пошти як стратегічного об'єкту. Із руїн церкви

львівський мистецтвознавець Михайло Драган врятував 6 ікон старого іконостасу і передав їх до Національного музею. На сьогоднішній день іконостас Петра Холодного (із частковими втратами) зберігається у фондовій збірці Національного музею у Львові. Він пережив тотальне знищення в 1952 р. «неблагонадійних» творів.

Крім зафіксованих вражень відвідувачів, описів іконостасу та поліхромії молитвенниці (о. Петро Хомин, часопис *Нива*, січень 1929 р.; Іванна Федорович-Малицька, *Діло*, 4 травня 1933 р. та ін.), мистецтвознавчих оцінок (Михайло Драган. *Мистецький подвиг*, *Діло*, 1 березня 1929 р.) є записаний зміст промови ректора семінарії Йосипа Сліпого (*Діло*, 10, 14, 15 лютого 1929 р.) та вітальне слово митрополита Андрея Шептицького (*Діло*, 17 лютого 1929 р.) з нагоди посвяти семінарійної церкви.

Промова Йосипа Сліпого цінна тим, що дає нам уявлення про поліхромію храму, який вже не існує. У зверненні до присутніх ректор наголошує на значенні осередку, в якому виховується духовенство як місця, де мають бути присутній дух Христа, закумуляовані найглибші думки, високі ідеї. В цьому закладі до молодого семінариста слід звертатись не лише промовленим словом, але й мальованим образом підносити та облагороднювати його душу. Ректор пояснює зміст окремих сюжетів в системі розписів молитвенниці, розкриває запрошеним на урочистість гостям, а за посередництвом збереженого тексту і нам, спільно обмірковані задуми митців та замовників, відкриває таємницю і глибину багатьох давніх християнських символів й наново повертає їх до життя, а також презентує нові сконструйовані сенси (наприклад, творче переосмислення Євангельської притчі про таланти і можливості їх використання в житті людини — пасивного їх накопчування, покликання до фізичної праці, здійснення інтелектуального подвигу).

З нагоди вищезгаданої урочистості митрополит Андрей Шептицький промовив глибокі слова про суть мистецтва й зазначив, що реалізму не місце в сакральному мистецтві. Ціль мистецтва в сакральному просторі є прокладати шлях до немислимого, до надприродного світла, впроваджувати християнина в таємницю молитви і простір містики.

Ще одним сприятливим чинником для актуалізації візантійської спадщини в Галичині є формування на початку ХХ ст. модернізму у європейському мистецтві та загальний відхід від принципів і норм реалізму. На Заході митці шукають нові засоби вираження, способи передачі дійсності, а за натхненням та ідеями звертаються до Візантії. Митці з Галичини мали нагоду навчатися у Відні, Кракові, Парижі і ознайомитися з новими віяннями в мистецтві, освоїти нові, а також призабуті давні технічні прийоми й реалізовувати їх у себе на батьківщині.

Загалом, на сторінках міжвоєнної львівської періодики можна знайти інформацію про посвячення нових храмів з використанням елементів візантійського стилю, виконання в них розписів, створення вітражів. Тут можна простежити намагання митців скласти уявлення про те, яким має бути власне мистецтво (М. Дагор. *Про розписи наших церков*, Діло, 9 грудня 1933 р.; Микола Федюк. *Основи малювання й оцінки іконостасу* // Діло, 24 березня 1938 р.).

Пошуки власної ідентичності, намагання себе виокремити в поліетнічному середовищі, вплив загальноєвропейських мистецьких трендів привели галицьких інтелектуалів до русько-візантійських витоків. Це дало їм імпульс до осмислення поняття «візантинізму», породило творчу напругу, що виникла внаслідок зустрічі традиції з модерністю, спричинило певні дискусії, які відобразилися і на сторінках періодики. Галицькі інтелектуали дійшли до певного консенсусу в оцінці візантійського чинника в історії та культурі українських земель і приступили до ревіталізації візантійської спадщини та розміщення її в новому суспільно-політичному та культурному контексті.

О роли византийской знати в завоевании Боспора

Николай **БОЛГОВ** (Белгород)

Д. и. н., профессор, НИУ «БелГУ», зав. каф., Bolgov65@mail.ru

Завоевание Боспора империей при Юстиниане являет собой редкий пример экспансионистских устремлений этого императора и империи в целом, помимо известной политики реставрации на Западе. В связи с этими событиями в письменных источниках упоминаются имена некоторых византийских военных командиров, принадлежавших к высшей знати империи — прежде всего, Проба и Иоанна.

Проб (Fl. Probus, 8; PLRE, II, 912–913), консул 502 г., военный магистр 526 г., патрикий, племянник императора Анастасия (Anon., Val., 13.74–5; Joh. Mal., 438; Marcell., com. s. a., 532; Pros., BP, I, 12.6), он сохранил влияние при дворе и в период правления Юстина. Важным этапом жизни Проба стало знакомство с монахом Севиром (позже патриархом Антиохии), и именно Проб первым ввел его к Анастасию (Zach., HE, VII, 10) в 508 г., когда Севир посетил столицу. Севир Антиохийский в письме, написанном им в ссылке (период ссылки: 519–538), называет Проба στρατηλάτης (Sev. Ant., Ep. 79). Имя Проба встречается вместе с Гипатием в списке наиболее знатных лиц, названных в аккламациях в расследовании относительно дела Петра Апамейского в начале 519 г.

В 526 г. Юстин отправил Проба в посольство к гуннам-утигурам на Боспор. Пробу была дана сумма денег для найма войск среди гуннов в помощь иберийцам против нападений персов, но найдя миссионеров, работающих среди гуннов, Проб, по всей видимости, потратил большинство денег, с одобрения Юстина, на их обращение (Pros., BP, I, 12.6–9; Zach., HE, XII, 7). В отношении вождя Грода был достигнут успех, и с ним был заключен договор о филархате (528 г.), уже при Юстиниане.

Когда в 532 г. вспыхнуло восстание «Ника», Проб подозревал, что толпа могла разыскивать его, чтобы провозгласить его императором, и он покинул свой дом, так что его не смогли найти (Chron. Pasch., s. a., 532; Marcell., com., s. a., 532). Толпа восставших направилась к его дому около гавани Юлиана и спалила его дотла, не найдя хозяина (Theoph., AM 6024). Проб был, очевидно, изгнан Юстинианом после восстания, а его собственность конфискована, но в 533 г. Юстиниан вызвал его обратно и возвратил его имущество (Joh. Mal., 478).

Проб был всё ещё жив и проживал в Константинополе в 542 г.; он сдавал жильё в течение двух лет (540–542) в своем доме Иоанну Эфесскому и некоему священнику Павлу (Joh. Eph., V).

По вероисповеданию Проб был монофизитом (Zach., HE, VII, 10, XII, 7, Joh. Eph., V, Sev. Ant., Ep. 79), как и многие другие видные деятели эпохи Анастасия.

Таким образом, Проб стоит у истоков покорения Боспора империей, так как он начал процесс христианизации племен, доминировавших в регионе, и образования филархата утигуров, что непосредственно предшествовало византийской аннексии.

Иоанн (Ioannes 7) (PLRE, IIIA, 625—626), почетный консул с 528 г. (ἀπὸ ὑπάτων; Joh. Mal., 432, Theoph., AM 6020, Cedr., I, 645). Внук Иоанна Скифа (PLRE, II, Ioannes 34), консула 498 г., сыгравшего основную роль в разгроме мятежа Илла в 484 г. и бунта исавров в 490-е гг. (Theoph., AM 6020, Cedr., I, 645).

В 528 г. Иоанн был назначен κόμης στενῶν τῆς Ποντικῆς θαλάσσης (Comes Angvstiarvm Pontici Maris) со штаб-квартирой в Гиероне (Joh. Mal., 432). Это звание предполагало ответственность за таможенный пост, незадолго до того созданный Юстинианом близ Абидоса (Proc., Anecd., 25.6). Когда Иоанн принял назначение, пришли новости о том, что гарнизон Боспора уничтожен гуннами под руководством Мугеля. Иоанн был отправлен Юстинианом с готскими силами, служившими империи, на Боспор по морю. Утигуры бежали при их подходе (Joh. Mal., 432—433).

В 540 г. Иоанн был отправлен с неким Юлианом (Iulianus 8) в качестве посланника к Хосрою в Иран (Proc., BP, II, 7.15). Больше о его судьбе и карьере сведений нет.

Таким образом, очевидна важность Северного Причерноморья для империи в тот момент, когда гуннский импульс стал угасать, а империя — усиливаться. О важности завоевания Боспора говорит факт отправки для его покорения представителей высшей придворной и военной знати империи.

К вопросу о хронологии жизни Энея Газского

Анна **БОЛГОВА** (Белгород)

К. пед. н., доцент, НИУ «БелГУ», bolgova@bsu.edu.ru

Одним из крупнейших деятелей культуры позднеантичного (ранне-византийского) времени был христианский богослов и деятель Газской школы Эней, автор знаменитого диалога «Феофраст» и сборника писем. Однако, годы жизни Энея представляют собой сложную проблему.

Можно приблизительно установить «раннюю» (412–487/518) и «позднюю» (430/450–520/534) хронологии его жизни.

По первой точке зрения, он должен был родиться не позднее 412 г., чтобы успеть выучиться у Гиерокла Александрийского, философа и ритора, родившегося в 390 г. (схолярх Александрийской школы в 420–432 гг.). В 432 г. Гиерокл был изгнан и уехал в Константинополь; возможно, он еще возвращался в Александрию. «Жизнь Гиерокла вряд ли выходит за рамки первой половины V в. Как долго Гиерокл жил во 2-й пол. V в. — предмет чистых умозрений» (Г. Шибли). Э. Уоттс продляет жизнь Гиерокла до 470-х гг. без всяких аргументов. М. Е. Грабарь-Пассек так же голословно помещает смерть Гиерокла на 485 г.

Об учебе у Гиерокла Эней сообщает в своем диалоге «Феофраст» (*Aeneas Theophr.* 2.9, 20) и в 15 письме.

«Ранняя» хронология опирается также на мнение о том, что «Феофраст» был создан в эпоху царствования вандала Гунериха в Африке (477–484), так как Эней был свидетелем жесточайшего гонения на христиан в 484 г. в этой области, утраченной для империи на столетие, вплоть до византийской реконкисты (Н. Авджулат, Э. Уоттс). В Константинополе Эней столкнулся с жертвами гонений Гунериха.

Майкл Чемпион считает, что «Феофраст» был написан после 484 и до 490 г., когда Захария начал сочинять свою работу «Аммоний», имея текст диалога Энея на своем столе». Также отмечается, что Эней жил в одно время и был знаком с Захарией Схоластиком (ок. 465–536 гг.).

Аллюзии на упадок философии в Афинах, также упоминаемые в «Феофрасте», могут быть связаны со временем после смерти Прокла (485 г.).

В этой связи наиболее раннюю дату кончины Энея относят приблизительно к 487 г., но эта дата практически ничем не обоснована.

«Поздняя» хронология опирается на то, что Эней был современником Прокопия Газского (460/475–527/8 гг.), как следует из его Писем (Письмо 16 послано другу Серапиону, бывшему, в свою очередь, другом

неоплатоника Дамаския). Письма Прокопия Газского обычно датируются первой четвертью VI в.

При этом датировка написания «Феофраста» не ранее 484 г. признается и этими учеными, но сдвигается вперед. Например, И. Адо полагает, что «Феофраст» был написан позднее — вплоть до 534 г. В таком случае годы жизни Энея определяются с 430 (или даже с 450 г., как полагает Л. Масса-Позитано) — до 534 г. Главный минус этой реконструкции — необходимость сильно продлить жизнь Гиерокла, что явно недоказуемо.

Авторы PLRE склоняются к сомнениям относительно знакомства Энея с Прокопием Газским, хотя некоторые из корреспондентов их писем — одинаковы (например, Диодор и Гессий), то есть, также склоняются к ранней датировке.

Вполне вероятно также, что Эней был главой христианской риторической школы (схолархом), и это должно было быть до Прокопия Газского, скорее всего, в 484–512 гг. Поскольку Прокопий был схолархом как минимум в течение ряда лет, начиная с 512 г., то дата смерти Энея приближается к 518–520 гг., но вряд ли к 534 г., так как Прокопий умер раньше (527/8), а Эней и Прокопий имеют общих корреспондентов.

В литературе часто можно встретить 518 г. в качестве даты смерти Энея, но эта дата условна и не имеет обоснования в источниках, кроме того, что в этот год умер император Анастасий.

Сара Клитенич-Вир недавно предложила для жизни Энея 430–520 гг., что является усредненной датировкой, ближе к поздней. С рождением Энея около 430 г. согласен и М. Чемпион.

Таким образом, мы принимаем в качестве наиболее вероятных лет жизни Энея Газского 412–520, или, возможно, 430–520 гг. (если считать Гиерокла действующим александрийским философом около 450 г.).

В любом случае, наиболее плодотворный период деятельности Энея в Газе приходится приблизительно на 480–520 гг., когда Эней был уже пожилым человеком, прожившим в целом почтенную жизнь в 90 или более 100 лет.

**Читання, переклад, тлумачення:
візантійське джерелознавство
як складова практичних занять у Харківському університеті
(середина XIX — початок XX ст.)**

Марина **ДОМАНОВСЬКА** (Харків)

*К. і. н., ХНУ імені В. Н. Каразіна, Центр українських студій імені Д. І. Багалія, фахівець,
marinadomanovska@gmail.com*

Дослідження візантійського минулого і становлення візантиністики як предмету викладання в Харківському університеті розпочалося в середині XIX ст. До обов'язків викладача, окрім лекційного викладу матеріалу, який нерідко обмежувався переказом одного чи декількох популярних російськомовних чи закордонних посібників, поступово додавалося читання спеціальних курсів і проведення практичних занять. Звичайно, що не всі викладачі використовували такі форми роботи, проте поодинокі джерельні відомості свідчать про їх присутність у навчальних планах, поступове вдосконалення методики їх проведення і урізноманітнення тематики. Саме практичні заняття і спеціальні курси, які потребували широкого залучення не лише загальних праць, а й спеціальної літератури та джерел, з плином часу поступово набували популярності серед студентів і найкращим чином демонстрували високу фахову майстерність і працелюбність викладача.

Основними джерелами, що дають можливість дослідити зміст практичних занять і спеціальних курсів з візантійської тематики, є звіти Ради Харківського університету, огляди викладання предметів, а також джерела особового походження. Саме вони містять інформацію про візантійські джерела, які власне і становили основний об'єкт дослідження, а також про форми роботи з ними.

Вперше в Харківському університеті викладати такі курси розпочав Олександр Зернін, призначений на посаду ад'юнкта кафедри російської історії 1847 р. Огляд викладання предметів за 1852/1853 навчальний рік містить згадку про те, що в курсі російської історії від заснування держави до царя Івана IV Васильовича, окрім 5 лекційних годин на тиждень, О. Зерніним було введено додаткову годину «на дослідження деяких спеціальних питань науки, частково у вигляді додатку до прослуханого курсу, частково для того, щоб привчити студентів 4 курсу до самостійної розробки історичних матеріалів». Це було однією з перших спроб впровадити практичні заняття для безпосереднього знайомства студентів з історичними джерелами, серед яких, ймовірно, були і твори візантійських авторів, що містили відомості з історії Київської Русі. Проте, на жаль, зміст цих занять є невідомим.

1857 р. О. Зернін почав читати курс «Життя та літературні твори імператора Константина Багрянородного», який можна вважати спробою переходу від викладання загальних курсів, що ґрунтувалися передусім на історичних посібниках, до спеціальних курсів, в основі яких була копітка робота із оригіналами джерел. Такий спеціальний візантиністичний курс О. Зерніна фактично є першим в університетах Російської імперії. Навіть у столичному Петербурзькому університеті спеціальні курси, присвячені візантійським старожитностям та літературним джерелам, з'являються дещо пізніше. Від початку 60-х рр. XIX ст. їх розпочав викладати Г. Дестуніс, а у 70-х рр. XIX ст. цю традицію продовжив В. Васильєвський.

Відомий історик-медієвіст Василій Надлер у Харківському університеті викладав широке коло загальних і спеціальних курсів, серед яких «Історія ісламського Сходу і Візантії» (1877/1878), «Історія Візантійської імперії» (1878/1879), «Історія середніх віків в добу хрестових походів». За словами А. Вязигіна, саме першоджерела становили основу курсів В. Надлера, проте невідомо, чи стали вони предметом уваги на практичних заняттях.

1869 р. екстраординарним професором за кафедрою церковної історії був призначений Амфіан Лебедев, який, окрім читання загальних курсів, проводив практичні заняття з читання давньогрецьких та візантійських джерел і аналізу доступної на той час літератури (праці М. Скабалановича, Ф. Курганова, Є. Голубінського, І. Соколова та ін.), на яких студенти також презентували власні письмові роботи. В огляді викладання предметів за 1886–1887 навчальний рік збереглася згадка про практичні заняття «Объяснительное чтение первого обличительного слова Григория Богослова на императора Юлиана и беседа Василия Великого о том, как пользовались языческими сочинениями».

Візантійські джерела на початку XX ст. стали предметом уваги викладача кафедри російської історії Володимира Савви (1895–1905, 1909–1919 рр.). Згідно звіту за 1901–1902 навчальний рік практичні заняття з російської історії полягали в перекладі та критичному розборі свідств візантійських авторів. Серед останніх — праця Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору», опис боротьби великого князя Святослава Київського з візантійським імператором Іоанном Цимісхієм з «Історії» Лева Диякона та свідства Бертинських анналів про Русь. 1903–1904 навчального року практичні заняття з російської історії В. Савви присвячувалися читанню та розбору пам'яток давньоруської писемності, деяких грамот руських князів, візантійських імператорів та Константинопольської патріархії. У 1910 р. В. Савва проводив практичні заняття з давньої російської історії, що передбачали читання та тлумачення «відомостей візантійських та араб-

ських письменників про Давню Русь». Практичні заняття з російської історії також проводив Дмитро Багалій: 1901 р. предметом уваги були давньоруські літописи та русько-візантійські угоди X ст., на знайомство з якими відводився значний обсяг навчального часу (4 години на тиждень).

На кафедрі всесвітньої історії на початку XX ст. провідним медієвістом був Андрій Вязигін, який 1900–1901 навчального року обрав предметом дослідження на практичних заняттях з історії середніх віків новели візантійських імператорів доби іконоборців, Македонської династії і династії Комнінів.

Приват-доцент кафедри всесвітньої історії Євгеній Черноусов, який викладав у Харківському університеті впродовж 1911–1918 рр., темою свої студій обрав візантійські культурні, політичні та правові феномени, а також соціально-економічний розвиток Ромейської імперії. Завдяки Є. Черноусову вперше за всю історію Харківського університету в навчальному плані історико-філологічного факультету з'явився загальний курс історії Візантії (1912–1917). 1912 р. у весняному семестрі Є. Черноусов проводив практичні заняття за джерелами хрестових походів та лекції з історії Візантії доби хрестових походів. Впродовж 1915–1916 р., окрім згаданих курсів, для студентів третього та четвертого курсів він проводив практичні заняття, що полягали в «читанні та тлумаченні вибраних уривків творів візантійських хроністів» та вивченні пам'яток візантійського законодавства. Слід зазначити, що до списків рекомендованої літератури науковець долучив праці відомих на той час європейських та російських візантиністів, зокрема К. Крумбахера, Захарія фон Лігенталя, Г. Герцберга, Х. Гелзера, В. Васильєвського, Ю. Кулаковського та ін. Ще одним проявом уваги Є. Черноусова саме до візантійської економіки стало проведення зі студентами старших курсів практичних занять із вивчення пам'яток візантійського законодавства, для яких вченим було обрано «Книгу Епарха». Вочевидь, саме під час цих занять один зі студентів, В. Зиборовський, здійснив переклад цього джерела російською мовою, додавши до нього примітки і коментарі, а також підготував наукову розвідку «Время происхождения Книги Эпарха» (1915 р.).

Окрім істориків, практичні заняття з залученням візантійських джерел проводили і викладачі юридичного факультету, проте відчувався значний брак фахівців. Так за кафедрою римського права, окрім аналізу пам'яток ранньовізантійського законодавства у курсі історії римського права, передбачалося викладання курсу візантійського законодавства, проте через відсутність спеціалістів ця дисципліна у російських університетах була рідкістю. Історію римського права у Харківському університеті від середини XIX ст. викладали О. Міцкевич (1838–1858), Й. Кениг (1858–1861), А. Стоянов (1887–1902). Втім, окремі відомості про

звернення до пам'яток візантійського законодавства збереглися лише у біографії Л. Загурського, який викладав історію римського права впродовж 1875–1912 рр. Його курс передбачав значне навчальне навантаження від 6 до 12 годин на тиждень, половина якого відводилася на «читання та пояснення найважливіших місць» із зводу римського права, створеного за візантійського імператора Юстиніана. Як правило, уривки відповідали тематиці лекційних занять. Окрім Л. Загурського, курс історії римського права з практичними заняттями наприкінці XIX ст. викладали С. Ніконов та В. Фон-Зелер.

Питання рецепції візантійського права у Київській та Московській державі були предметом уваги в навчальних курсах за кафедрою російського права. У Харківському університеті така кафедра, заснована відповідно до статуту 1863 р., залишалася вакантною до призначення І. Дитятіна в січні 1879 р. Навчальний курс, що передбачав виклад проблеми впливу візантійського права на давньоруське, І. Дитятін читав для студентів першого та другого курсу зі значним навантаженням від 3 до 6 годин на тиждень (1879–1887 рр.), проте зміст відповідних практичних занять невідомий.

На кафедрі історії руського права впродовж останньої чверті XIX ст. працювали фахівці з давньослов'янського та давньоруського права І. Собєстіанський (1887–1895) та О. Загоровський (1880–1910(?)). Курс історії руського права передбачав 5 або 8 годин на тиждень, із яких відповідно 2 та 4 години відводилися на практичні заняття, де вивчалися пам'ятки права Давньої Русі та Московської держави, а також визначався ступінь рецепції в них візантійського законодавства. Після смерті І. Собєстіанського цей курс читав професор кафедри державного права М. Куплеваський, а з 1897 р. на кафедрі історії руського права було призначено М. Максимейка, фахівця з давньоруського та литовського права, який викладав загальний курс з історії руського права, історію російського цивільного права, історію російського державного права у Харківському університеті до 1918 р.

Значну візантиністичну складову мав курс церковного права, який від початку 40-х рр. XIX ст. читався у духовних академіях професорами богослов'я. У 60-х рр. XIX ст. відбувся поступовий перехід церковного права із комплексу богословських наук до юридичних, у навчальних планах університетів ця дисципліна увійшла до числа обов'язкових для студентів-юристів одночасно із заснуванням кафедри церковного законодавства за Статутом 1863 р. У дослідженнях російських церковних істориків та юристів переважали студії з права Православної Церкви, в яких передусім визначалося коло джерел церковного права, а також ступінь рецепції пам'яток візантійського церковного законодавства в Давній Русі, Московській державі та у Російській імперії. Отже,

фахова підготовка спеціалістів із цієї дисципліни вже у другій половині XIX ст. потребувала, окрім суто юридичної та богословської підготовки, володіння новогрецькою мовою, знайомства з візантійськими джерелами. Провідним спеціалістом юридичного факультету Харківського університету в галузі церковного права був М. Остроумов (1847–1920?). Окрім читання лекцій з курсу церковного права, М. Остроумов проводив і практичні заняття, що передбачали «читання та коментування пам'яток, аналіз збірників церковного права та повідомлення необхідних відомостей з історії церкви».

Отже, діловодна документація Харківського університету і спогади його вихованців дозволяють лише встановити коло візантинознавчих дисциплін, з яких проводилися практичні заняття джерелознавчого характеру. Повний список візантійських джерел, з якими працювали студенти, а також методика роботи з ними, залишаються значною мірою невідомими. Тому на основі поодиноких джерельних згадок можна лише припустити, що студенти старших курсів, які вже мали певні досягнення у вивченні класичних мов, на практичних заняттях намагалися надати якомога точний переклад уривків творів візантійських авторів, а також вдавалися до спроб тлумачення їхнього змісту.

**Арабський динар проти візантійського соліда:
до питання про причини
і датування монетних реформ Абд аль-Маліка (685–705)
та Юстиніана II (685–695 / 705–711)**

Андрій ДОМАНОВСЬКИЙ (Харків)

К. і. н., доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна, gesta.baudolini@gmail.com

Кінець 80-х рр. VII ст. позначений посиленням арабсько-візантійської конфронтації. Напружена ситуація на кордоні між імперією та халіфатом змусила сторони, насамперед арабів, шукати поновлення досягнутих раніше домовленостей, які, вочевидь, по факту порушувалися обома сторонами. Поновлення арабо-візантійського договору 678 р. відбулося після приходу до влади у Візантії Юстиніана II, а в Омейядському халіфаті — Абд аль-Маліка. Нова угода виявилася нетривкою і була порушена вже 692 р. Джерела повідомляють кілька причин розриву договору, серед яких здійснене Юстиніаном II переселення на материк мешканців з о. Кіпр, що перебував у візантійсько-арабському співволодінні, а також монетна реформа Абд аль-Маліка. Щодо другої з причин, то тут окремі науковці беруть на віру свідчення візантійського хроніста Феофана, що головним винуватцем порушення миру став василевс Візантійської імперії Юстиніан II, який буцімто зухвало в односторонньому порядку розірвав попередню угоду, тоді як араби воліли її дотримуватися й усіляко демонстрували це. Причиною ж порушення миру візантійцями немов би стала відмова Абд ал-Маліка сплачувати данину усталеним раніше чином, тобто золотою візантійською монетою. Халіфа буцімто не влаштовувало те, що не лише візантійські, але й власні арабські монети карбувалися за ромейським типом із притаманими тим зображеннями. Карбовані арабами у завойованих візантійських провінціях монети містили зображення візантійських імператорів, знак хреста, грецькі та арабські написи. Відтепер же, за словами хроніста, Абд ал-Малік почав карбувати власну монету, через що вирішив відмовитися від сплати данини імператору Візантії колишніми грошима.

За твердженням Феофана, халіф пропонував Юстиніану II прийняти як данину нову арабську золоту монету — динар, карбувати який почали в Омейядському халіфаті. Така заміна платіжного засобу, на думку Абд аль-Маліка, не порушувала умов мирного договору, оскільки данину все одно приймали у ваговому еквіваленті, отже, її могли сплатити будь-якою золотою монетою чи навіть зливками золота на вагу. Юстиніан II, однак, не поділяв позиції халіфа, фактично вважаючи його відмову від візантійського соліда порушенням умов мирного договору. Саме це, за словами візантійського хроніста, стало причиною розриву договору

візантійським імператором, тоді як халіф наполягав, що повною мірою дотримується умов угоди.

На перший погляд, розповідь Феофана цілком логічно пояснює розвиток ситуації. Справді, зовнішній вигляд візантійських монет із зображеннями імператорів і, тим більше, християнської символіки на кшталт хреста мав обурювати мусульман, і вони цілком очікувано воліли б відмовитися від використання візантійської монети. Але чому арабський халіф Абд аль-Малік висловив своє невдоволення наявною ситуацією саме на початку 90-х рр. VII ст., а до того ромейська монета із зображеннями імператорів влаштовувала мусульман і вони готові були не лише терпіти її використання, але й самі карбували власну монету за візантійським зразком? Відповідь на питання варто пошукати у кроках візантійської сторони. Дійсно, Юстиніан II здійснив монетну реформу, розмістивши на аверсі монети зображення Христа і перемістивши парсуну імператора на реверс. Однак коли це відбулося — до чи після реформи Абд аль-Маліка? Перш за все, відразу впадає в око факт, що Абд аль-Малік здобув владу 685 р., тож, на перший погляд, мав до початку 690-х рр. цілком достатньо часу для підготовки монетної реформи. У цьому контексті розповідь Феофана про монетну реформу Абд аль-Маліка як *casus belli* виглядає цілком правдоподібною. Однак перші відомі арабські золоті монети датовані 74 чи навіть 76 роками Гіджри (693–694 чи 695–696 рр.), тобто їхня емісія відбулась вже після битви 692 р. біля малоазійського м. Севастополя. Таке датування перших обмежених емісій арабських динарів, на переконливу думку Дж. Брекенріджа, унеможливорює вважати карбування нової монети Юстиніана II (тип II) відповіддю на арабську монетну реформу, позаяк у василевса було б заздалегідь кілька місяців — надто малий термін — для того, щоб розробити, затвердити і відкарбувати новий тип монети з революційно новими зображеннями до моменту повалення з престолу, яке сталося 695 року.

З огляду на це вже Ю. Кулаковський, розглядаючи інформацію Феофана про порушення миру між халіфатом та імперією через карбування Абд аль-Маліком нової монети, зауважував, що це свідчення слід визнати вигадкою. Дж. Брекенрідж припускає, що Феофан міг, по-перше, суттєво порушити як хронологію, так і послідовність подій. По-друге, монетна реформа дійсно могла стати однією з причин початку військових дій, але немов би дзеркальним до описаного у візантійського хроніста чином: не візантійці заперечували проти сплати данини новою арабською монетою, а араби були незадоволені тим, що Юстиніан II розпочав карбування нового типу монет із зображенням Христа (тип II).

В. Кегі наголошує, що монетна реформа Абд аль-Маліка була полемічною відмовою від карбованих Юстиніаном II типів монет, не уточнюючи, щоправда, на які саме монети візантійського імператора та коли

реагував арабський халіф. З коментаря Г. Тартлдава до перекладу повідомлення Феофана про арабо-візантійський конфлікт так само можна зрозуміти, що арабська монетна реформа була відповіддю на появу погруддя Христа на монетах Юстиніана II, хоча дослідник і не уточнює дати, коли це відбулося. Найоригінальнішою є позиція В. Тредголда, який намагається поєднати довіру до свідчень Феофана про причини початку війни із близьким до гіпотези Дж. Брекенріджа припущенням: спочатку Юстиніану II розпочав карбування монети із зображенням Христа, у відповідь на це незадоволений нововведенням Абд аль-Малік вирішив випускати власну монету і запропонував візантійському імператору приймати данину цими новими грошима. Оскільки нові арабські монети були легшими за візантійські, халіф був згоден сплачувати данину з огляду на фактичну вагу золота, а не підраховуючи кількість монет, як це було зазначене у договорі. Юстиніан II, однак, не погодився на це, наполягаючи на сплаті данини візантійською монетою із зображенням Христа.

Найслабшим місцем гіпотези В. Тредголда є не послідовність подій, а стислість термінів — усі кроки сторін мали відбуватися блискавично, в режимі реального часу, коли про рішення протилежної сторони стає відомо мало не відразу після його прийняття, а відповідь на її дії відбувається впродовж кількох лічених місяців, якщо не тижнів. Таку швидкість легко уявити в сучасному світі, однак за доби середньовіччя вона виглядає майже неймовірною. З огляду на це найвірогіднішим видається припущення Дж. Брекенріджа, позаяк нова візантійська монета із зображенням Христа датується 691–692 рр., й саме у відповідь на її появу халіф розпочав бойові дії. Втім, часу на швидку реакцію Абд аль-Маліка на нововведення Юстиніана II лишалося зовсім мало, тож у якості *casus belli* арабам цілком достатньо було б переселення імператором на материк мешканців о. Кіпр. Однак і повністю відкидати цю гіпотезу не варто, оскільки існує ще одне важливе джерельне свідчення того часу — повідомлення арабського історика ал-Балазурі. За його словами, монетній реформі Абд аль-Маліка передувала «папірусна» реформа, внаслідок якої у так званому протоколі «фабричного» запису на початку всіх сувоїв папірусу, що виготовлялися у завойованому арабами Єгипті, мали міститися мусульманські релігійні написи, які перетворювали звичайний матеріал для письма на знаряддя пропаганди ісламу. Оскільки візантійці перебували в критичній залежності від арабів щодо постачання папірусу, такі дії Абд аль-Маліка мали дуже болісно вдарити по їхньому самолюбству.

Дійсно, як повідомляє ал-Балазурі, у відповідь на це візантійський імператор Юстиніан II розлучено заявив халіфу, що доки ця ганебна практика не припиниться, він карбуватиме монету з написами, що об-

ражатимуть пророка Мухаммеда. Попри те, що такі візантійські монети абсолютно невідомі, можна припустити, що під написами, які ображали мусульманську релігію, могло матися на увазі зображення на монетах Ісуса Христа. Дійсно, якщо припустити, що карбування візантійцями монет із зображенням Христа було відповіддю на папірусну реформу, таке пояснення цілком відповідає наведеній ал-Балазурі логіці подій і пояснює, чому Абд аль-Малік розпочав підготовку своєї монетної реформи саме від початку 690-х рр. — дії арабів були цього разу відповіддю на погрози з боку візантійців.

Отже, за запропонованою ал-Балазурі логікою подій, зображення Христа на монетах Юстиніана II мало б з'явитись у відповідь на «папірусну» реформу Абд аль-Маліка. Таким чином, вибудовується такий ланцюжок подій арабо-візантійських стосунків середини 80-х — середини 90-х рр. VII ст. Спочатку Абд аль-Малік здійснює папірусну реформу, у відповідь на яку Юстиніан II від 691–692 рр. розпочинає карбування нового типу монети із зображенням Христа на аверсі і написом: «REX REGNANTIVM» («Владар тих, хто владарює» або «Правитель тих, хто править»). На реверсі нової Юстиніанової монети було розміщено фігуру імператора у повний зріст в церемоніальному одязі з лором-перев'яззю, який тримає правою рукою ростовий хрест. Розміщений тут напис звучить так: «D. JUSTINIANUS SERVUS CHRISTI» («[П]ан] Юстиніан, раб Христів»). Основна думка надписів була простою, але потужною: візантійський імператор є намісником Христа на землі, де він править усією християнською ойкуменою, до якої належали й землі під фактичним арабським владарюванням. Це виявилось неприйнятним для арабів і вони, вважаючи карбування нової монети порушенням попередньої мирної угоди, розпочинають бойові дії, вселяючи при цьому підкреслюючи, що дотримуються умов договору, а порушниками є саме візантійці. Відбувається війна 692 р., після якої арабський халіф розпочинає 76 року Гіджри (695–696 рр.) карбування власної золотой монети. Принаймні, саме цим роком датовано найраніший відомий динар з ім'ям Абд аль-Маліка.

Візантія та королівство Італія у Х ст.

Олег ЛУГОВИЙ (Одеса)

К. і. н., ОНУ імені І. І. Мечникова, доцент каф., lugowy@ukr.net

Серед дипломатичних формул 48-го розділу 2-ї книги трактату «De ceremoniis Aulae» (середина — друга половина Х ст.), як це давно помітили дослідники, бракує короля Італії. Це є тим більш дивним, що він мав би займати одне із найвизначніших місць у системі зовнішніх зв'язків Візантії та у «духовній сім'ї» василевса. Крім належності до єдиного колективу християнських правителів, важливою та очевидною ознакою спорідненості стають родинні зв'язки.

Константин Порфирогенет не даремно підкреслював виключний шлюбний статус франків, як особливо благородних. До його часів династичні шлюби представників константинопольських були рідкістю — дві царівни-хазарині і все. А от із франками — низка перемовин про шлюби да декілька реальних союзи.

Ч. В. Превіте Ортон у 1914 р. припустив, що Анна, донька Льва Мудрого від шлюбу із Зоєю Зауцес, була видана заміж за Людовика III Провансальського, Сліпого, імператора римського на Заході. Можливість такого шлюбу дитини Льва Мудрого та кузена Берти Тосканської згадується в одному з листів Ніколая Містика. Про сина Людовика Карла Константина, графа В'єннського, Ріхер Реймський говорить, що той хоч і королівського роду, але заплямований конкубінальним походженням дворянства від пращурів. Ч. В. Превіте Ортон вважав, що йдеться про мати Анни, Зою Зауцес, яка довгий час була наложницею Льва VI, та мати самого Льва VI, яка була наложницею Василя I. Звідси і нетипове поєднання франкського та грецького імен графа. В подальшому гіпотеза Ч. В. Превіте Ортон розглядається в історіографії як доконаний факт, котрий знаходить цілком логічне пояснення у тому, що Людовик, котрий у 900/901 р. домігся коронації королем Італії та імператором, міг бути цікавим Візантії в якості союзника. Однак 904 р. італійська кампанія Людовика скінчилась, він був заслплений у Вероні, а корона повернулась до Беренгара I Фріульського.

Розвиваючи далі свою думку Ч. В. Превіте-Ортон припустив, що друга дружина Беренгара I, короля Італії та імператора на Заході у 916–924 рр., відома під іменем Анни у дипломах Беренгара від 915–923 рр., могла б бути донькою Людовіка Сліпого та Анни, адже ім'я досить рідкісне для франкської знаті. Щоправда у такому випадку Анна була праонукою Беренгарового кузена та років на п'ятдесят молодшою за свого нареченого. Людовик однак був уже зламаною людиною та був навіть ладен простити Беренгару те, що останній заслпив його. Gesta

Berengarii, як і оповідь Константина Порфірогенета про ці події, знімають відповідальність безпосередньо з самого Фріульського графа та покладають її на якихось його слуг або мешканців Верони (DAI, 26). Скоріше за все такою стала офіційно прийнята версія після примирення ворогів. Втім нащадків у шлюбі не було.

В останні роки життя Людовика Сліпого владу в Провансі перейняв Гуґо, син графа Теобальда Арелатського та Берти, доньки імператора Лотаря II. Першим шлюбом Гуґо був одружений із сестрою Людовика Сліпого. З 926 по 947 рр. він був ще й королем Італії. Контакти між королем Гуґо та василевсом Романом Лакапіном встановилися близько 927 р., коли король відрядив до Константинополя в якості посланця батька Ліутпранда Кремонського (Antapodosis, III, 22–24).

Коли Ландульф, князь Беневента и Капуї, захопив значну частину феми Лангуардія та утримував її, не дивлячись на протести з Константинополя, протоспафарій Епіфаній з великими дарунками (уважно перерахованими у розділі II, 44 «De ceremoniis») та пропозицією військового союзу вирушив до короля Гуґо. Спільні дії Візантії та Гуґо примусили лангобардського князя відступити.

Апогеєм союзних відносин стала спілка проти арабів Фрежюсу — Фраксинетума (Antapodosis, V, 9, 14). Тоді Гуґо видав свою доньку від наложниці, Берту, за сина Константина Порфірогенета, Романа (майбутнього Романа II) (Antapodosis, V, 14, 20). Перемовини провадив вітчим Ліутпранда. Берта прибула до Константинополя у супроводі єпископа Зігфріда Пармського та протоспафарія, стратіга лангуардського Пасхалія і була похрещена Євдокією. Ліутпранд натякає на те, що Зігфрід, разом із представниками Амальфі, Риму та Гаєти приєдналися до прибічників Константина Порфірогенета під час перевороту в грудні 944 р., коли було скинуто Романа Лакапіна його власними синами (Antapodosis, V, 14, 21). Берта-Євдокія померла у 949 р. (Продовжувач Феофана).

Одночасно король Гуґо був чоловіком матері Альберіка, принцепса римського, і за нього ж видав 936 р. свою єдину законну доньку від першого шлюбу Альду (Antapodosis, IV, 3). Це не допомогло примирити Гуґо та Альберіка, однак мало зацікавити константинопольський уряд. Адже Альберік і сам був дипломатичним партнером василевсів та неодноразово згадується в трактаті «Про церемонії», хоч і не за ім'ям.

Не витримавши конкуренції із Беренгаром II Іврейським, онуком за матір'ю Беренгара I, до якого переходило все більше і більше італійських васалів, Гуґо облишив Італію на свого малолітнього сина Лотаря та вирушив до Провансу. Він помер 10 квітня 947 р. залишивши свої тамтешні володіння у спадок доньці свого брата Бозона (Antapodosis, V, 14, 31). Константин Порфірогенет тепер відряджав послів до Беренгара II. Першим послом став коміт палацу Андрій, котрий привіз Беренгарові

зокрема рекомендаційний лист відносно Лотаря (брата невістки василевса), в якому василевс просив Беренгара бути вірним слугою тому, хто милістю Божою є правителем (Antapodosis, VI, 2). Ф. Дьольгер датує листа зимою 947/948 чи 948/949 рр.

У відповідь Беренгар відрядив до Константинополя молодого Ліутпранда, котрий перед тим був примушений вивчити грецьку мову, чим завжди пізніше пишався. Ліутпранд вирушив в путь 1 серпня 948 чи 949 р., за три дні дістався Венеції, де зустрівся із кітонітом, євнухом Соломоном, котрий щойно повертався із візантійського посольства до Кордови та Саксонії. Разом із ним був посол саксонського короля Оттона, один із найбагатших купців Майнца Ліутфрід. Шлях від Венеції до Константинополя зайняв 25 серпня — 17 вересня (Antapodosis, VI, 4). Прийом у василевса дав нагоду Ліутпранду змалювати із щирим захопленням красоти палацу правителя греків та, одночасно, поставив у дуже скрутну ситуацію, оскільки на відміну від кордовського халіфа та германського короля, Беренгар не надіслав зі своїм послом багатих подарунків василевсові (Antapodosis, VI, 6).

Щільність дипломатичних, династичних та військово-союзних зв'язків Візантії та Італійського королівства не дає можливості припустити, щоб італійський король міг бути проігнорованим в переліку адресатів листів василевса. Дослідники пропонували декілька способів вирішення цієї проблеми. Так Ф. Дьольгер запропонував палеографічну кон'єктуру «король Італії», щодо згаданого у тексті трактату „короля Галлії», адже із правителями західних франків візантійський уряд тоді майже не контактував. Е. Маламут вважає що король Італії криється в трактаті під титулом „короля Франгії», поданого окремо від інших західних королів, адже він був важливішим для укладачів трактату за інших.

У цьому зв'язку варто зазначити, що коли візантійські автори говорили про Франгію, то в деяких випадках вони дійсно мали на увазі Італію, що стала частиною Королівства франків з 774 р. В трактаті «Про управління імперією» (29) королем Франгії Лодоїхом названий король Італії та імператор Римський Людовик II (855–875 рр.). Звісно, Людовик II Італійський був іще й імператором, тож, згідно із реконструкцією В. Онзорге, саме це давало б йому право іменуватись королем франків. Людовик вів листування із василевсом Василієм I, що відображене у Салернській хроніці. Однак в той час, коли укладався перелік 48-го розділу II книги трактату «Про церемонії», жоден король Заходу не був носієм титулу імператора. Після вбивства Беренгара Фріульського у 924 р. новий імператор, Оттон Саксонський, був проголошений аж у 962 р., запізно для того, щоб знайти відображення в переліку адресатів. І навпаки, Людовик Сліпий та Беренгар Фріульський, поєднували титули короля Італії та імператора так само, як це робив Людовик II, тож дійсно з точки

зору василевса ромеїв могли тішитись тим самим дипломатичним титулом «короля Франгії». Він же личив і Гуґо, котрий до своєї смерті був найближчим дипломатичним партнером Візантії з усіх франкських правителів та змагався за титул імператора на Заході.

Титул «короля Галлії» також вартий уваги. Хоча із VI ст. Галлія практично не згадується у візантійських текстах, а проте цей античний політонім відомий Ліупрандові Кремонському. Він його вживає двічі. Одного разу мова йде про короля Західних франків як про короля Галлії (Antapodosis. I, 11). Друга згадка складніша. У 933 р., коли Гуґо дізнався що італійська знать закликає до королівства Рудольфа Бургундського (тобто короля Верхньої Бургундії), то уклав із ним договір, яким передав під його владу «усі землі, якими володів у Галлії до того, як став королем» (Antapodosis. III, 48). В історіографії зустрічаються тлумачення цього місця від об'єднання Нижньої та Верхньої Бургундії до передачі Рудольфу володінь Гуґо за межами Провансу, тобто графств Вьєнна та Ліонне. Присутність там Рудольфа наступні два роки дійсно підтверджується актовим матеріалом. Ця друга вказівка підказує, що під Галлією було можливим розуміти не лише Західно-Франкське королівство, із яким Візантії не мала на часі контактів, але також Прованс та Бургундію. В цьому випадку як Людовик Сліпий та і король Гуґо підходять на роль короля Галлії.

Таким чином Королівство Італія, тісно історично пов'язане із Нижньою Бургундією (королівством Прованс), як важливий об'єкт зовнішньої політики Візантії вочевидь знайшло відображення у трактаті «De ceremoniis Aulae». В першу чергу саме до його правителів, як до потенційних спадкоємців імперії Карла Великого, відноситься титул «король Франгії». Щодо титулу «король Галлії», то його носіями скоріше за все були правителі Провансу.

Раннесредневековый Крымский тюркский рунический алфавит.

Постановка проблемы

Вадим **МАЙКО** (Симферополь)

Д. и. н., Институт археологии Крыма, директор, vadimmaiko1966@mail.ru

История изучения тюркского рунического письма эпохи раннего средневековья насчитывает почти сто лет. В последнее время общепринятой стала точка зрения о существовании в это время не одной общей руноподобной письменности или ее локальных вариантов, а нескольких самостоятельных алфавитов. Для территории Хазарии выделено две группы письма: «донская» и «кубанская». Причем последняя группа письма, по мнению большинства специалистов, связывается именно с тюрко-болгарским этносом.

Источниковая база для изучения тюркского рунического письма населения Крыма хазарского периода до последнего времени была минимальна и насчитывала всего 8 надписей. Подчеркнем, что в данном случае мы оперируем только законченными, а не фрагментированными надписями. Совершенно очевидно, что эта минимальность, помимо объективных факторов, связана с сильной степенью византинизации тюрко-болгарской культуры полуострова. При этом мы не рассматриваем единичные тамгообразные рунические знаки, хотя, совершенно очевидно, нельзя исключить их непосредственного влияния на формирование рунической письменности.

Первая и вторая надписи, состоящие из 4 знаков каждая, были зафиксированы на модели постройки и костяной игольнице, обнаруженных при исследовании поселения у с. Морское. Третья, включающая 7 знаков, была обнаружена на игральном астрагале поселения городища Тепсень. Три надписи, включающие в двух случаях 11 и 8 знаков, были процарапаны на керамическом прясле, происходящем из раскопок Гурзуфского городища. При этом вычленение знаков в этих круговых надписях сопряжено с рядом трудностей и не бесспорно. Седьмая и восьмая, состоящие всего из 2 и 3 знаков, прочерчены на каменных блоках оборотной стены и воротного проема Сутгдей хазарского времени.

В последние годы источниковая база была пополнена еще 5 надписями. Одна, состоящая из 6 знаков, была зафиксирована на стенке ойнахой крымского производства из материалов городища Вишенное. Остальные четыре, состоящие из 10, в двух случаях — 12 и 20 символов, были процарапаны на каменном оселке, происходящем из раскопок городища Тепсень. Именно последняя находка, несмотря на объективные трудности в вычленении знаков, позволила, наконец, поставить вопрос об особен-

ностях тюркского рунического письма населения Крыма хазарского времени. Подчеркнем, что все надписи, за исключением пряслица из раскопок Гурзуфского городища, происходят из материалов памятников, уверенно относимых к т. н. крымскому варианту салтово-маяцкой археологической культуры и достаточно четко датируются в рамках середины VIII — рубежа IX—X вв. Несмотря на дискуссионность вопроса тюрко-болгарский этнос населения, оставившего памятники салтово-маяцкой культуры Таврики, является наиболее аргументированным.

Коротко напомним, что при выделении донского алфавита И. Л. Кызласов привлекал 21 письменный памятник, в котором выделил 34 рунических знака. При выделении кубанского алфавита исследователем было задействовано 13 письменных памятников, в которых выделению 32 рунических знака. При этом ученым были аргументированно высказаны критерии, позволяющие говорить о кубанском письме, как о самостоятельном алфавите. В качестве таковых рассматривалось, прежде всего, наличие знаков, не встреченных в донском алфавите, которые в кубанском встречаются достаточно часто.

Основываясь на данной источниковой базе и ориентируясь на существующие критерии, целью данной работы является палеографическая систематизация всех 13 надписей, выявление наборов составляющих их знаков и сопоставление выделенных знаков с существующими степными руническими письменностями, прежде всего, донским и кубанским алфавитами. Отметим, что к анализу привлечены и т. н. Эсхаровские надписи, относительно недавно опубликованные В. В. Колодой, территориально и типологически относимые в Донскому письму, но не учтенные в типологии И. Л. Кызласова.

Как уже указывалось, палеографический анализ всех надписей в некоторых случаях затруднен. Это относится к трем круговым надписям на прясле из материалов Гурзуфского городища, нанесенным на орнамент из концентрических окружностей, затрудняющий разбор знаков. Сказанное справедливо и по отношению к четырем надписям на каменном оселке из материалов городища Тепсень, нанесенным очень тонким инструментом, своеобразной «скорописью». Помимо этого выделение знаков усложнено многочисленными производственными следами использования оселка в качестве инструмента.

На сегодняшний день в тюркской рунической письменности населения Таврики предварительно можно выделить 40 рунических знаков. Для сравнительного анализа все они были распределены на десять своеобразных групп.

1. Знаки, не встреченные в других рунических алфавитах. К этой группе отнесено 10 типов знаков. Один тип знака встречен в большинстве крымских надписей, 4 типа знаков присутствуют в крымских надписях

относительно часто, 5 типов знаков и для крымских надписей единичны. Из этих последних знаков, два встречены в одной надписи.

2. Знаки, находящие аналогии только в Донском алфавите. К этой группе отнесено 6 типов знаков. 3 типа знаков встречены в Донском алфавите часто, а в крымских надписях редко. 1 тип знака, напротив, в Донском алфавите встречается редко, а в крымских надписях часто. 2 типа знаков находят аналогии только в т. н. Эсхаровских надписях. В крымских надписях они так же встречены чрезвычайно редко.

3. Знаки, находящие аналогии в основном в Донском алфавите, но встреченные и в других евроазиатских и азиатских алфавитах. К этой категории отнесен 1 тип знаков, достаточно часто встреченный и в крымских надписях.

4. Знаки, находящие аналогии в основном в других евроазиатских и азиатских алфавитах, а в Донском встреченные только в Эсхаровских надписях. К этой категории также отнесен 1 тип знаков, очень редко встреченный и в крымских надписях.

5. Знаки, находящие аналогии только в Кубанском алфавите. К этой группе также отнесен только 1 тип знаков, но встреченный в крымских надписях очень часто.

6. Знаки, находящие аналогии в основном в Кубанском алфавите, но встреченные и в других евроазиатских и азиатских алфавитах. К этой категории отнесено 2 типа знаков, очень редко встреченных и в крымских надписях.

7. Знаки, находящие аналогии в основном в Донском и Кубанском алфавитах, но имеющие аналогии и в других евроазиатских и азиатских алфавитах. К этой категории отнесено 3 типа знаков. 2 типа в крымских надписях встречаются чаще, чем в Донских и Кубанских, один в Донском алфавите известен только по Эсхаровским надписям. Последний и в крымских надписях единичен.

8. Знаки, в основном простейшие, находящие аналогии во всех тюркских рунических алфавитах, в том числе Донском и Кубанском. К этой категории отнесено 10 типов знаков. 7 типов в крымских надписях встречены часто, три, напротив, зафиксированы намного реже.

9. Знаки, отсутствующие в Донском и Кубанском алфавитах, но находящие аналогии в других евроазиатских и азиатских алфавитах. К этой категории отнесено 5 типов знаков. 4 типа в крымских надписях представлены единичными рунами, но один встречается достаточно часто.

10. Знаки, представляющие собой своеобразные монограммы, состоящие из нескольких символов, относимых к разным руническим алфавитам, том числе Донскому и Кубанскому. Все они, образуя единственную надпись, встречены в единичных экземплярах.

Подводя предварительные итоги можно отметить, что из 40 выделенных знаков 22 типа, так или иначе, находят, встреченные чаще или реже, аналогии в Донском алфавите. 17 типов знаков, так или иначе, находят аналогии в Кубанском алфавите, но среди них присутствует только 3 типа рун, неизвестных в Донском письме. Важно отметить, что в крымских надписях присутствует 5 типов знаков, отсутствующих в Донском и Кубанском алфавитах, но хорошо известных в других евроазиатских и азиатских алфавитах. В подавляющем большинстве для крымских надписей они единичны, но есть и тип представленный достаточно широко.

Главным итогом сравнительного анализа является выделение 10 типов знаков, отсутствующих в опубликованных тюркских рунических алфавитах. Эта группа отличается крайней неоднородностью. Количественно основу ее, безусловно, составляют 2 типа тамгообразных знаков в виде двузубцев с «основанием» в виде черты и трезубцев, типологически близких единичным тамгообразным знакам, широко известным в Таврике на протяжении всего средневековья. Среди 13 крымских надписей они встречены только в пяти. Три типа относятся к трем единичным знакам, зафиксированным только в двух надписях. Есть основания предполагать их некоторое родство со знаками арамейской письменности. Оставшиеся пять типов знаков образуют руны, общее количество которых составляет всего 8 экземпляров.

Таким образом, крымское руническое письмо имеет несомненные общие черты с Донским, в меньшей степени с Кубанским алфавитами. Главное своеобразие заключается во включении в руническое письмо тамгообразных знаков, широко известных на территории полуострова. Требуется дальнейшего анализа присутствие в крымских надписях рун, отсутствующих в Донском и Кубанском алфавитах, но характерных для других евроазиатских и азиатских тюркских письменностей, а так же знаков, отсутствующих в известных на сегодняшний день алфавитах и не имеющих аналогии в тамгах средневекового Крыма. Свообразие крымского письма заключается и в наличии тюркских «монограмм», совмещающих в одном знаке несколько. Все эти характерные черты крымского рунического письма в качестве постановки проблемы позволяют говорить о существовании крымского рунического алфавита.

К истории изучения «пещерных городов» Таврики: А. С. Уваров и его неизданный очерк об археологических памятниках Горного Крыма

Юрий МОГАРИЧЕВ (*Симферополь*)

*Д. и. н., профессор, Крымский республиканский институт постдипломного
педагогического образования, зав. каф., togara@rambler.ru*

В 1848 г. Северное Причерноморье по заданию Комиссии Петербургского археолого-нумизматического общества посетил тогда еще молодой ученый А. С. Уваров. Эта поездка осуществлялась в рамках масштабного проекта «Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря». Впоследствии, по результатам экспедиции было опубликовано два выпуска трудов: Т. I. СПб., 1851; Т. II. СПб., 1856. Так же был издан том «Собрание карт и рисунков к исследованиям древностей Южной России и берегов Черного моря». (СПб., 1853). В указанных публикациях А. С. Уваров представил в основном обзор античных приморских памятников. Но им намечался также научный очерк об археологических объектах Горного Крыма, который должен было войти в третий выпуск (Гл. 4–7) и стать частью четвертой главы «От Днепра до Таврических гор». Однако данный труд остался незавершенным и, соответственно, не был опубликован. Рукопись ныне хранится в Отделе письменных источников Государственного исторического музея (г. Москва) (Ф. 17. Оп. 1. Ед. хр. 196). Раздел «Жители Таврических гор», составной частью которого является описание «пещерных городов», помещен на л. 180б–84. Описание выполнено на листах формата А3, черными чернилами и содержит многочисленные авторские правки, зачеркивания в тексте, пропуски. То есть, перед нами рабочий вариант рукописи. В сочинении имеется много ремарок, написанных красными чернилами, предполагавшими, в дальнейшем, вставку текста. В основном это касается описания отдельных объектов на «пещерных городах».

В рукописи содержится только один заверченный, чистовой раздел, который посвящен проблеме происхождения крымских пещерных сооружений. Эта часть переписана набело и, вероятно, судя по почерку, не самим А. С. Уваровым. При этом, сохранился и черновой, авторский текст.

Внимание А. С. Уварова привлекли следующие памятники: Бакла, Успенский монастырь, Чуфут-кале, Тепе-кермен, Качи-кальон, Сюреньская крепость и монастырь Чилтер-коба, Мангуп, Эски-кермен, Инкерман. Кроме «традиционных» «пещерных городов» в обзор попали Неаполь Скифский (Керменчик), на некрополе которого в середине XIX в. были известны скальные склепы, в том числе и с сохранившейся росписью, Бахчисарай и объекты Салачика.

Интерес А.С. Уварова к «пещерным городам» не случаен. Алексей Сергеевич был первопроходцем их археологического изучения. В сентябре 1853 г. графом были проведены небольшие раскопки на Мангупе. Им также планировалось археологическое исследование Чуфут-кале.

Известно, что по поручению А. С. Уварова, сопровождавшим его художником М. Вебелем, был сделан ряд рисунков памятников, составивших так называемый «Неизданный альбом А. С. Уварова». На их основе И. Медведев впоследствии изготовил гравюры.

Касательно уваровской гипотезы о происхождении скальной архитектуры Горного Юго-Западного Крыма, то, несомненно, исследователь, в значительной степени, ориентировался на труд Ф. Дюбуа де Монпере (*Voyage autour du Caucase, ches les Tcherkessus et les Abhkases, en Colchida en Georgie en Armenia et en Crimée*, VI. Paris. 1843). Граф внимательно штудировал и «Крымский сборник» (О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Крымский сборник. СПб. 1837) П. И. Кеппена. Большинство приводимых им сведений, скорее всего, подчеркнуты непосредственно именно из данных произведений. Однако при составлении своей работы А. С. Уваров все же лично ознакомился с произведениями упоминаемых им древних и современных ему авторов. Например, его цитаты из библейских пророков Иеремии и Авдия более полны, нежели имеющиеся в труде Ф. Дюбуа де Монпере. Это же можно сказать и при анализе информации, первоисточником которой выступает Страбон.

Рассуждая о генезисе скальной архитектуры Крыма, исследователь, в целом, следует в русле гипотезы Ф. Дюбуа де Монпере. Он приписывает таврические пещеры народам, «которые, по словам древних писателей, населяли гористую часть Тавриды и по преимуществу самые вершины гор. А эти народы были Тавро-Скифы». Однако налицо и различия. У Дюбуа версия более логичная и исторически достоверная. Создатели крымских пещер — тавры. Теснимые сарматами, скифы около 380 г. до н. э. продвинулись в горы и заняли укрепления тавров. В результате оба народа смешались, соответственно соединились и их названия. Появились тавроскифы. Как нам представляется, а это следует из текста рукописи, у А. С. Уварова в отношении тавров и тавроскифов присутствует определенная путаница. По крайней мере, он эти названия считает идентичными. По мнению А. С. Уварова, тавроскифский период предшествовал скифскому. Скорее всего это объясняется тем, что, как пишет сам граф, он сознательно ушел от анализа сведений античных авторов о таврах и тавроскифах.

Ряд наблюдений А. С. Уварова, сделанных им при описании отдельных «пещерных городов», представляют несомненный научный интерес. Так, например, ему принадлежит первое в историографии описание пещерного храма Южного монастыря Мангупа (очевидно, монастырь

следует датировать первой половиной XV в., возможно, он являлся семейной усыпальницей княжеской династии Феодоро) и его фресковых росписей. Граф видел изображения в гораздо лучшем состоянии, чем последующие исследователи. Соответственно, его впечатления о них фактически являются первоисточником и позволяют подтвердить или скорректировать современные представления о характере фресок храма Южного монастыря. В частности, исследователь видел среди образов изображения свв. Константина и Елены. Это может быть серьезным аргументом в пользу версии, что среди фресковых росписей церкви Южного монастыря действительно имеются изображения указанного святого византийского императора и его матери.

Отметим, гипотеза А. С. Уварова о возведении первоначальных фортификационных сооружений Мангупа в эпоху Юстиниана I соответствует современным научным представлениям.

А. С. Уваров к рукописи прилагает копию плана Мангупа из работы Ф. Дюбуа де Монпере, на котором он и основывается. Отметим, план Дюбуа не совсем точный и, поэтому, менее соответствует реалиям, чем более ранний план городища, опубликованный П. И. Кеппенем. Так швейцарский путешественник полагал, что балка Гамам-дере это не отдельный овраг, а небольшое ответвление от Табана-дере. Соответственно, Чуфут-чearган-бурун представлялся ему гораздо меньшим, чем остальные мысы.

Эски-керменский сюжет состоит из двух частей: краткого очерка истории городища и подробного обзора так называемого храма «Трех всадников». А. С. Уваров подчеркивал природную защищенность Эски-кермена и относил возведение его оборонительных стен к одному периоду с мангупскими: крепость была возведена мангупскими князьями, при этом жили там синды. В данном случае автор имел в виду не правителей Феодоро (XIV—XV вв.), которых в историографии, в том числе и современной, традиционно именуют мангупскими князьями, а владетелей Мангупа эпохи раннего средневековья. Таким образом, точка зрения А. С. Уварова о времени возведения крепости на Эски-керменском плато, достаточно близка к представлениям современных исследователей о начальной хронологии фортификационной системы этого городища.

Развернутое описание фрески церкви «Трех всадников», составленное А. С. Уваровым, является первым в историографии. Поэтому оно и авторская интерпретация сюжетной композиции представляют несомненный, не только историографический, но и практический, интерес. Ведь, кроме того, что А. С. Уваров, подробно охарактеризовал фреску, сопровождавшие его художники ее зафиксировали. Естественно, что тогда еще были видны некоторые детали, которые были уже утрачены к началу

XX в. Следовательно, рассматриваемую нами работу, несомненно, можно считать первоисточником для изучения композиции фресковых росписей церкви «Трех всадников». В связи с этим обратим внимание, что уваровская интерпретация изображенных на фреске святых: Дмитрий Солунский, Георгий Победоносец, Феодор Стратилат (как вариант св. Проконий или Меркурий) практически совпадает с нашей гипотезой по данной проблеме и может считаться серьезным аргументом в пользу именно такой трактовки фресковой композиции.

В тепе-керменском очерке А. С. Уваров упоминает о фортификационных сооружениях этого городища. В данном случае мы имеем дело с историографическим казусом. Исследователь ссылается на П. И. Кеппена. Однако тот заимствовал эти сведения у М. Тунманна. Сам П. И. Кеппен подчеркивал, что явных следов укрепления он не видел, а наблюдал лишь следы построек на плато, и в одном месте сложенные четырехугольником, «как бы для стен», большие камни. Что касается Тунманна, то он писал только то, что на тепекерменской вершине есть следы «замка или крепости», но конкретно руины фортификационных сооружений не упоминал.

Особое внимание, впрочем, как и иные авторы, А. С. Уваров обратил на главную достопримечательность городища — его пещерные сооружения, число которых, он, вслед за П. И. Сумароковым, называет 150. В 1912 г. члены Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы провели ревизию внутрискальных помещений Тепе-кермена и установили, что их на городище порядка 250.

Разумеется, не обошел вниманием исследователь и культовые пещерные сооружения. Одна церковь, упоминаемая А. С. Уваровым второй, к середине XIX в. была известна и попала в различные обзоры. Это так называемая «Церковь с баптистерием». Сведения о первой церкви, ошибочно датированной графом периодом христианских гонений, позволяет сделать вывод, что именно данному исследователю принадлежит честь ее открытия. Собственно, он это и подчеркивал, называя данную церковь «моею». В настоящее время это культовое сооружение известно, как «Церковь с ризницей».

Как одарили Киевскую княгиню Ольгу в Константинополе?

Сергей **СОРОЧАН** (Харьков)

Д. и. н., профессор, ХНУ имени В. Н. Каразина, зав. каф., ssoro4an@gmail.com

Этот вопрос, похоже, прошел мимо внимания исследователей, которых больше интересовали датировки визита княгини Ольги в столицу Ромейского царства, нежели какие дары и в каком количестве она и ее близкие, анепсий — двоюродный брат или племянник, сын Святослав, другие родственники, наиболее близкие из служанок, послы, купцы, переводчики получили от царской семьи. По традиции, укоренившейся в историографии, считается, что княгиню приняли, хотя и с задержкой, но достаточно хорошо. Однако некоторые материалы созданного около 957 г. трактата «О церемониях» позволяют внести уточнения в такую оценку.

Вдова Киевского князя Игоря, Ольга (ок. 893/894–969 гг.), действительно посетила Константинополь для улаживания торговых условий и политических связей с Ромейским царством и произошло это, скорее всего, в 957 г., незадолго до завершения составления трактата «О церемониях» при василевсе Константине VII Багрянородном (913–959 гг.). Славянка или скандинавка, волею случая в 10 лет ставшая княгиней, она отличалась рачительностью, хозяйственной расчетливостью. Понимая, что с ромеями выгоднее иметь мир, нежели войну, «архонтисса Росии» Ольга — Эльга Росена, как на скандинавский лад ее называли ромеи, по своей инициативе склонилась к принятию христианства, «требища бесовские сокрушила» и к 957 г. даже имела среди своих приближенных священника Григория, сопровождавшего ее в Константинополь.

Тем не менее в столице Ромейского царства архонтиссе, похоже, оказали довольно сдержанный прием, хотя и позволили ей остановиться со своими ладьями в почетном месте, недалеко от Большого императорского дворца, в порте Софии, а точнее, у мола Суда (славянский летописный Соудъ) на Пропонтиде (Мраморном море), где она простояла около двух месяцев до осени 957 г. В сентябре Ольга была дважды принята василевсом Константином Багрянородным в Большом дворце. Как и другим правителям союзников, ей, по-видимому, был пожалован высокий имперский титул зосты патрикия (в трактате «О церемониях», скрупулезно отразившем все детали приема, записано, что она села к апокопту — столу для высших персон «вместе с зостами, по уставу»).

Вероятно, уже до этих торжественных аудиенций, ровно через 40 дней после оглашения состоялось Святое Крещение архонтиссы Росии, в котором она приняла имя своей царственной восприемницы от купели,

августы Елены. Только это объясняет, почему «новоизбранная Богом» получила необыкновенную привилегию, не имевшую аналогов в ходе приема обычных послов варварских народов, — право на личную встречу с царской семьей. Она разделила с ними два званых обеда — клитория с десертом, сидя вместе с императором, его супругой-деспиной, дочерьми, сыном, невесткой, и приняла проскинис жен царских чиновников, беседа с василевсом, как указано в трактате «О церемониях», «сколько пожелала». Ромеи как всегда вели свою тонкую политическую игру.

Согласно предписаниям византийского церемониала, уже крещенную Ольгу — Елену с ее свитой приняли с должным почтением, провели по всем основным парадным залам Священного дворца и знаменитой оранжерее — Анадендрадию, угостили, но, похоже, не очень щедро одарили деньгами, как посла важного, но все же только посла. С дотошностью амбарной книги трактат «О церемониях» перечисляет подаренное во время первого приема 9 сентября: «анепсий ее 30 милиарисиев, 8 ее людей — по 20 милиарисиев, 20 послов — по 12 милиарисиев, 43 купца — по 12 милиарисиев, люди Святослава — по 5 милиарисиев, 6 людей посла — по 3, переводчик архонтиссы — 15 милиарисиев». Если учесть, что количество людей ее сына Святослава едва ли превосходило количество людей самой главы делегации — архонтиссы Руси, получается весьма скромная сумма в 1019 милиарисиев. Правда, на десерте в зале для завтраков — в Аристрии Ольге было вручено уже 500 милиарисиев, причем в золотой драгоценной чаше, 6 ее женщин получили по 20 милиарисиев и 18 прислужниц — по 8 милиарисиев, то есть еще 754 милиарисия, не считая высокой стоимости подарочной чаши, украшенной драгоценными камнями. Воскресный клиторий 18 сентября принес Ольге еще 200 милиарисиев, «ее анепсию — 20 милиарисиев, священнику Григорию — по 6 милиарисиев, 16 ее женщинам — по 12 милиарисиям, 18 ее рабыням — по 6 милиарисиев, 22 послам — по 12 милиарисиев, 44 купцам — по 6 милиарисиям, двум переводчикам — по 12 милиарисиев». Всего 1078 милиарисиев. Итого в целом — 2851 милиарисий, или 11,4 кг серебра плюс драгоценная чаша. В пересчете на солиды торжественно врученное серебро дало бы чуть больше 237 номисм, то есть около килограмма золота. Совсем немного, если учесть размер роги высоких византийских чиновников, порой достигавший 1000 литр золота (72 тысячи номисм — 324 кг золотых монет) в год. Так, стратеги получали от 10 до 40 литр золота в зависимости от категории и значимости их фемы, турмархи — до 12, комиты — три, даже младшие офицеры — одну-две литры, то есть 72–144 солида. Даже фемный друнгарий, такой как отец Константина Философа, получал 6 литр в год, что равнялось 432 солидам или почти двум килограммам золота. Согласно все тому же трактату «О церемониях», состав столичного центрального

административного аппарата Империи ромеев насчитывал к 840-м гг. 605 человек — из них 592, то есть подавляющее большинство, получали от 18 до 144 номисм (236 — по 144 номисмы; 88 — по 72 номисмы; 236 — по 36 номисм; 32 — главным образом писцы — канкелларии имперских ведомств — по 18 номисм). Это не на много отличалось от средней величины годовых доходов некоторых категорий частных ремесленников, торговцев, лавочников, навклиров, зажиточных владельцев эргастриев.

Выходит, прием Ольги обошелся казне не более размера роги 12 царских канкеллариев или двух-трех младших офицеров. Всего лишь чрез девять лет после этого, желая найти против болгар силу, которая могла бы ударить по ним с тыла, василевс Никифор II Фока (963-966 гг.) направит к своему северному союзнику, «катархонту росов Сфендославу» — повзрослевшему Киевскому князю Святославу Игоревичу патрикия Калокира, протевона и стратига византийского Херсона, не поскупившись снабдить его щедрым подарком в виде сундуков с 15 кентинариями золота (около 455 кг), на которые можно было бы нанять росов. Но ранней осенью 957 г. мать Святослава, Ольга не получила даже епископа на Русь. Очевидно, в ней желали видеть вассала Ромейского царства, приносящего дары и дающего воинскую помощь по вассальному долгу. Последнее, вкупе с незначительным количеством подаренного, не могло не оскорбить и не вызвать недовольство честолюбивой княгини, даже заставило ее в пику ромеям обратиться к германскому королю Оттону I с просьбой прислать епископа и духовенство, но все же не отвергло от союза с Византией.

К истории византийского монашества (сфрагистический аспект)

Николай **Алексеев** (*Симферополь*)

К. и. н., Институт археологии Крыма, ст. н. с., AlekseyenkoNikolaj@gmail.com

В церковной среде среди обилия священнослужителей византийской церкви (епископов, пресвитеров и митрополитов) немалым числом представлены и церковные функционеры среднего (игумены, экзархи, экономы, дьяконы) и низшего звена (клирики и монахи). Монашеское сословие активно участвовало в жизни византийского общества и, соответственно не могло не иметь определённых корреспондентов в самых различных его слоях: от высших придворных сановников (некоторые из которых по воле судеб сами вынуждены были принимать постриг) до представителей провинциальных администраций или чиновников различных ведомств империи. Надо полагать, что абсолютное большинство представителей клира имело собственные моливдовулы. В известном Корпусе византийских печатей В. Лорана в специально посвящённых клиру трёх томах собрано более 2000 моливдовулов самых разнообразных представителей византийской церкви. Сегодня эта цифра многократно увеличена. Не малую составляющую в этой категории памятников составляют буллы так или иначе имеющие отношение к византийским монахам, некоторые из которых занимали видные посты не только в церковной администрации, но даже в государственном аппарате. Так в конце VII в. монах Феодот, занимал должность главного логофета империи. Он был назначен на эту должность Юстинианом II и стал известен своей необычной жестокостью и беспощадностью.

Среди памятников сфрагистики встречаются не только персональные печати, но и буллы церквей или монастырей. В качестве такого примера можно привести моливдовул знаменитого монастыря Богородицы Перивлепты с изображением фигуры Богоматери Одигитрии в рост, держащей на правой руке младенца Христа и пятистрочной надписью «Печать монастыря повелительницы Привлепты». Монастырь был основан Романом III Аргиром, который и был там похоронен в 1034 г. Известно как несколько печатей самого монастыря, так и моливдовулы его игумена Феодора (XI в.) и монаха Василия.

Но ещё более распространены печати рядовых представителей монашеского сословия. Надо полагать, что большинство из представителей братии имели моливдовулы и опечатывали ими свою корреспонденцию. И это не только известные исторические личности или опальные придворные, вынужденные по тем или иным причинам принять монашеский постриг, но и рядовые монахи.

Наиболее массовыми являются моливдовулы X—XII вв., периода, когда наблюдается наивысший расцвет монастырского строительства и византийского монашества.

В тоже время, судя по памятникам сфрагистики, можно констатировать, что монашеская корреспонденция появляется уже с VII—VIII в. Печати византийских монахов мало чем отличаются от традиционных булл византийских чиновников или придворной аристократии. В силу византийской традиции каждый из владельцев булл выбирал свой сфрагистический тип и помещал надпись наиболее соответствующую его статусу. Также происходило и в монашеской среде. Абсолютное большинство моливдовулов несут изображения Богородицы или различных святых, культу которых следовал владелец печати или кому были посвящены тот или иной монастырь или храм. К примеру, на печати монаха Николая (XI в.) присутствует изображение бюста св. Иоанна Продрома, монаха Луки (XI в.) — Богоматери Никопеи, а на моливдовуле Иоанна Авксентиота (XII в.) на одной стороне изображён Деисус, а на обороте фигура св. Пантелеймона.

Впрочем, кроме божественных ликов встречаются и традиционное изображение символа веры христовой — креста, причём в самых различных его вариантах, как на печатях монаха Никиты, игумена Ефрема или клирика Николая — в образе «Этимасии». И таких разнообразных примеров множество.

Наше внимание в этой связи привлекла ещё одна группа печатей, содержащая в легенде не традиционное инвокативное обращение, а специфические религиозные формулы, благодаря которым с определённой долей вероятности их, возможно, причислить к разряду так называемых про-монашеских булл.

Предлагаемая к рассмотрению группа моливдовулов, как правило, относится к VII—VIII вв. В соответствии с содержанием начертанных на них легенд эти печати можно разделить на две подгруппы. Первая — демонстрирует приверженность владельцев к культу Богородицы (δοῦλου τῆς Θεοτόκου), а вторая — к культу И. Христа (δοῦλος Χριστοῦ).

И если с формулой «*раб Божий*» можно говорить об устоявшемся выражении для всех категорий верующих, то выражение «*раб или слуга Богородицы*» на наш взгляд все-таки должно нести несколько иную окраску. И, видимо, эту легенду следует рассматривать в значении некой принадлежности владельца моливдовула к церковному служению и термин δοῦλος рассматривать в значении не «*слуги-раба*», а «*служителя — последователя культа*».

Таким образом, группа ранневизантийских печатей с легендами δοῦλου τῆς Θεοτόκου и δοῦλος Χριστοῦ представляется нам как группа памятников церковной сфрагистики, возможно отражающей некий переходный этап в жизни отдельных представителей византийского общества на пути от светской жизни к церковной.

Наукове видання

**Історія античного світу і середньовіччя
в університетах України**

До 40-річчя кафедри історії стародавнього світу
та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тези доповідей Міжнародної наукової конференції
(Харків, 25–26 жовтня 2018 г.)

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*,
художній редактор *С. Е. Кулинич*,
комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*,
коректор *І. Л. Д'яченко*

Підписано до друку 3.10.2018.
Формат 60×90/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 9,37. Наклад 300 прим.

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Свідоцтво ДК № 1748 від 15.04.2004.
ТОВ «НТМТ»,
пр. Науки, 58, к. 108, м. Харків, 61072, Україна

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.